

La Catalunya dels segles X-XII i la definició historiogràfica del feudalisme

Flocel Sabaté i Curull*
Universitat de Lleida

RESUM

L'evolució historiogràfica del concepte de feudalisme, des de la seva formulació al segle XVII fins als nostres dies, ha afectat de manera diferent Catalunya i ha arribat, al darrer quart del segle XX, a una posició estel·lar com a paradigma del model mutacionista. Les nombroses fonts conservades i l'enriquiment de perspectives interpretatives en facilita una revisió, la qual ha de ser prudent davant els paranys de la mateixa documentació i les dificultats hermenèutiques. Tanmateix la revisió és un repte que no es pot negligir, atès que els fets esdevinguts al nord-est peninsular entre els segles X i XII condicionen fortament el recorregut històric posterior.

PARAULES CLAU: feudalisme, historiografia, institucions, alta edat mitjana

INTRODUCCIÓ¹

L'encaix entre heurística i hermenèutica, base imprescindible de qualsevol recerca històrica, ha viscut un repte específic en l'aclariment de què va succeir al nord-est de la península Ibèrica entre els segles X i XII. Durant unes dècades, a la sortida del segle XX, l'escenari català es va situar enmig d'una polèmica historiogràfica, no tant perquè es discutís entorn de Catalunya, sinó perquè Catalunya esdevenia paradigma d'una de les maneres d'explicar el feudalisme just quan les postures es mostraven més confrontades. A hores d'ara podem donar per tancada aquesta etapa, perquè la mateixa interpretació del que va succeir als comtats del nord-est peninsular s'ha pogut precisar gràcies a la divulgació i l'estudi de l'enorme potencial documental conservat i a la seva anàlisi degudament contextualitzada. Sembla arribat el moment de poder parlar-ne amb la perspectiva d'una distància adient, tot procurant la deguda contextualització. Tanmateix tres línies, si més no, s'entrecreuen per exigir, encara ara, una especial prudència en l'estudi d'aquest episodi.

En primer lloc, hi cal l'adient interpretació global d'uns fets coetàniament viscuts, amb els respectius trets, a la resta d'Europa i que han estat objecte de prou controvèrsia historiogràfica perquè Jean-Louis Paul afirmés que «on ne sait plus si la féodalité a existé, si elle finit avec l'Ancien Régime comme l'ont supposé les traditions ré-

publicaine et marxiste, ou vers le XIIIe siècle comme a pu l'affirmer une exégèse juriste de coutumes magistrales.»² Quan s'escriuen aquests mots, el 1997, la reflexió no pot menys que veure's afectada pels debats entorn de la capacitat d'aprehensió de la història i la seva orientació que ocupen el pas del segle XX al XXI.³ A la recerca de nous viarans historiogràfics, des de diferents vies de revisió es qüestionarà la capacitat d'objectivitat en la comprensió del passat,⁴ accentuant així la sospita, en l'objecte d'estudi que ara ens ocupa, que el marc ideològic hagi pogut condicionar la comprensió de les fonts altmedievales, sobretot en omplir molts dels seus silencis tot decantant-los vers la construcció d'un edifici historiogràfic a voltes massa deutor del disseny interpretatiu previ.

En segon lloc, s'hi entrecreua la particular via de cohesió de les terres que passaran a ser conegudes com a Catalunya. Els comtes se centraren en els seus dominis sobretot a partir del 877, i deixaren de participar en l'evolució política d'Aquitània i en els episodis bèl·lics septentrionals lligats al conflicte dinàstic i a la incapacitat de govern conjunt que esmicola la unitat carolíngia enmig dels afermaments senyorials i la fragmentació territorial. Els comtats del nord-est peninsular es veuen abocats a una progressiva autonomia, fins al punt de convertir cada titular en dipositari de l'autoritat suprema, com proclama el comte Hug I d'Empúries el 1019: «potestatem quam reges ibi pridem habuerint, iste Hugo comes ibi habebat.»⁵ El record d'aquests moments estarà, però, afectat per projeccions posteriors. Certament, el casal de Barcelona a la baixa edat mitjana malda per consolidar una preeminència sobre el conjunt català afavorida pel títol reial aconseguit al segle XII i pels arguments romanistes, però llastada per

* Adreça de contacte: Flocel Sabaté i Curull. Departament d'Història. Universitat de Lleida. Plaça Víctor Siurana, 1. 25003 Lleida, Catalonia, EU. Tel. +34973703152. Fax: +34973702141. E-mail: flocel@historia.udl.cat

l'escassa base jurisdiccional i exactiva,⁶ raó per la qual pretén demostrar des de l'origen l'aparellament «comitatum Barchinone cum Cathalonia universa»:⁷ Pere el Cerimoniós, el 1353, ordena buscar el document on consti «la donació feta al primer comte de Barcelona del dit comtat e del nom del rey de França qui li donà, ne si era rey ho emperador e de les condicions en la dita donació contingudes.»⁸ L'argument, alimentat des dels plantejaments estatamentals que cerquen una major participació en la monarquia hispànica moderna,⁹ des de les pretensions annexionistes franceses del segle xvii¹⁰ o des dels afanys de recuperació identitària del segle xix,¹¹ ha confós la historiografia, que ha caigut reiteradament en el parany de la pretesa inicial cohesió entorn del casal de Barcelona,¹² ja sigui vist en l'origen comú¹³ –rere un comte de Barcelona erigit en «marquès de la Marca Hispànica»–¹⁴ o en imaginar-lo protagonista d'una cohesió feudal al segle xi que enlairaria el casal de Barcelona sobre el conjunt del territori.¹⁵ Des d'aquesta presumpció, ha estat fàcil condicionar interpretacions del feudalisme a manera de fenomen que conclouria un sobtat canvi en assolir una nova cohesió social, territorial i nacional que arrauliria el conjunt català sota la capitalitat dirigent de Barcelona.

En tercer lloc, la riquesa documental de Catalunya, ben singular pel seu elevat volum,¹⁶ porta a considerar les raons de la seva elevada producció, en tant que la petja clàssica, la tradició visigoda i la influència eclesiàstica pogueren propiciar una redacció superior a la viscuda coetàniament en altres contrades,¹⁷ alhora que també imposa una sèrie de prudències en la gestió del gruix documental. No sols perquè la seva mateixa redacció no obeeix a la voluntat de deixar un testimoni fidedigne dels fets sinó a finalitats concretes de la quotidianitat, en general fragmentàries o parcials, a voltes espúries i sovint interessades,¹⁸ sinó pel pes i la perfecció assolida per les nombroses falsificacions. Certament, el valor cabdal de l'escriptura en la justificació dels drets i propietats per a avalar dominacions, possessions i pertinences ben reculades incentiva unes falsificacions sovint materialitzades pels homes de l'Església, que també controla el saber i el dret. A l'acurada perfecció en la tècnica de la falsificació assolida per nombroses comunitats altmedievales, com els cenobis d'Alaó, Gerri i Lavaix o la catedral d'Osca,¹⁹ s'hi afegiran, així que la societat es vagi diversificant, estratègies similars en tota mena de tipologies documentals²⁰ i, encara, projeccions sobre les arrels medievals des dels més diversos interessos en els segles moderns.²¹ El temor a la falsificació és ben present al llarg de tota l'edat mitjana;²² la cura adient és a la base del naixement de la ciència diplomàtica²³ i des de ben aviat la historiografia n'ha advertit dels perills inherents.²⁴ Tanmateix no poques vegades els historiadors han caigut, recentment, en els paranys, sigui perquè estan molt ben ordits,²⁵ sigui perquè no s'han calculat de manera adient les dimensions del perill falsari. S'han acceptat així com a verídiques geografies inexistentes i escenaris anacrònics, comproment les deduccions efectuades sobre l'evolució social.

S'hi afegeix l'atzarosa història de la conservació de la documentació, atrapada per seriosos episodis de destrucció, fragmentació i dispersió de fons a partir dels segles moderns, i especialment al llarg del segle xix i fins al 1939.²⁶ La documentació que ha sobreviscut fins als nostres dies és atzarosament parcial, raó per la qual el seu estudi requereix prudència en la seva projecció o extrapolació, ja sigui a nivell territorial, cronològic o social. La mateixa conservació documental ha propiciat, encara, altres dificultats en el seu estudi, lligades a la seva conservació i a l'accessibilitat per als investigadors. La millora en la conservació, catalogació i consulta experimentada en gran part dels arxius catalans a les dues darreres dècades del segle xx²⁷ no estalvia el deure de continuar denunciant les greus mancances que a hores d'ara encara malmeten la conservació i dificulten la consulta, especialment en determinats arxius privats i eclesiàstics, però no hi ha dubte que constitueix una gran millora, la qual s'afegeix a la importantíssima tasca d'edició de fonts, exponencialment publicades a les darreres dècades.²⁸ Aquest gruix documental incrementa l'exigència de prudència en la valoració de les dades aportades, que han de ser degudament ponderades amb els buits territorials i les mancances socials que no ens han arribat. Alhora, tot el gruix documental divulgat als darrers anys augmenta enormement la capacitat d'absorció d'informació i d'establiment de comparatives amb què ajudar l'historiador. L'assumpció de l'anàlisi heurística s'imposa així com un deure per part de les generacions que, d'aquesta manera, gaudeixen d'unes facilitats inexistentes entre els historiadors precedents, els quals, malgrat tot, assumiren el repte d'aportar respostes a les preguntes obertes sobre aquest període.

En qualsevol cas, és important precisar i contextualitzar què va succeir durant aquest període als comtats del nord-est de la península Ibèrica, perquè en deriva un llegat divers, en el qual destaca l'assentament de drets, deures, vinculacions i exaccions, un divers i ben estable perfilament de dominis territorials i un model de valors i articulació social. Tot plegat condicionarà l'evolució dels segles posteriors, tant perquè aquests hi tindran les seves arrels com perquè hi projectaran argumentacions amb què sustentar els discursos del poder.

DE QUÈ PARLEM? EL CURS HISTORIOGRÀFIC

Resseguir el curs historiogràfic esdevé bàsic en abordar la feudalitat, perquè reiteradament la investigació s'ha encaïllat entorn de la definició tant de l'objecte com del subjecte d'estudi i sovint les aportacions han anat donant voltes al bagatge interpretatiu específic. Historiogràficament, per a cercar un punt de partença, no cal remetre's ara a l'esquema de les tres funcions jerarquitzades de la ideologia indoeuropea proposat per Dumézil –sagrat, força i fecunditat–,²⁹ sinó a les tres formes de govern que proclama Aristòtil –βασιλείαν, ἀριστοκρατίαν, πολιτείαν–³⁰ i que, de la mà del realisme tomista,³¹ assumeix el pensament

polític i social baixmedieval³² i és ben popularitzat per autors com Francesc Eiximenis,³³ que dona suport a un poder municipal que acapara la representació dels estaments, tot identificant-los amb el país i condicionant el poder del sobirà.³⁴ El 1656, James Harrington, a la seva utòpica *Oceana*,³⁵ parteix d'un esquema similar per a centrar el poder en la tinença de la propietat i en l'equilibri del govern obligadament paccionat entre el sobirà i els estaments, percebent un balanç específic d'aquest model medieval, en el qual inclou la península Ibèrica: «If the Few or a Nobility, or a Nobility with the Clergy be Landlords, or overbalance the People to the like proposition, it makes the "Gothic" balance and the Empire is mix'd Monarchy, and that of "Spain", "Poland" and late of "Oceana".»³⁶ Així, la propietat rural i els drets que hi radiquen, tot garantint als estaments una força amb la qual poder imposar condicions al poder sobirà, perfilen un model de govern ideològicament sancionat per l'Església. És un sistema sorgit a l'edat mitjana, amb una data de naixement que coincideix amb el desenvolupament dels vincles personals i l'establiment de les càrregues que condicionen l'accés a les terres tingudes per altri, els feus: segons publica Henry Spelman el 1626, a Anglaterra seria el 1066, atès que es tractaria d'un model important per als conqueridors normands –«feudorum servitutes in Britanniam nostram primus invexit Guilielmus senior conquisitor»–,³⁷ que d'aquesta manera establirien un marc social i polític que restaria estabilitzat, si més no fins que el parlament trenca amb la monarquia en ajusticiar Carles I el 1649. El raonament s'emmarca en la historiografia que, en aquesta centúria, esguarda amb admiració el passat, n'indaga les institucions i, en analitzar com aquestes entrelliguen la societat, va conceptualitzant la feudalitat, dins d'un creixent interès per estudiar l'edat mitjana. John Burrow sintetitza, precisament, el moment historiogràfic amb els termes «Antiquarism, Legal History and the Discovery of Feudalism».³⁸ No sols s'ha incorporat la reflexió jurídica sobre els continguts dels drets i deures feudals heretats de l'edat mitjana, sinó que el mateix raonament de Spelman pot assumir-se com una interpretació de la història a manera de seqüència tripartida entorn del feudalisme, tal com ho interpreta Pocock el 1957 en apreciar, per primera vegada, «on English history the division into pre-feudal, feudal and post-feudal periods which has ever since characterized it.»³⁹ No és d'estranyar que poc després, el 1959, Robert Boutruche es refereix a la mateixa obra del segle XVII com a primera sistematització del feudalisme com una estructura social i política.⁴⁰

La feudalitat, en definir el marc jurídic que entrelliga la societat, s'hi pot identificar. Serà, com és propi del feudalisme, un ordre basat en el pacte, tal com ho lloa el comte de Boulainvilliers el 1727.⁴¹ Tanmateix Montesquieu afegeirà que «les lois féodales [...] ont fait des biens et des maux infinis», tot ironitzant «qui ont laissé des droits quand on a cédé le domaine; qui, en donnant à plusieurs personnes divers genres de seigneurie sur la même chose ou sur les mêmes personnes, ont diminué le poids de la

seigneurie entière; qui ont posé diverses limites dans des empires trop étendus; qui ont produit la règle avec une inclination à l'anarchie, et l'anarchie avec une tendance à l'ordre et à l'harmonie.» És clar, doncs, que si la Raó il·lustrada ha d'il·luminar una nova societat, el feudalisme ha de desaparèixer, tot i que costarà, atès el seu arrelament en el conjunt social.⁴² Al món ideal al qual cal obrir pas, no hi caben vincles feudals, com la servitud que combat Voltaire,⁴³ que també malda per uns valors de tolerància i experiència i unes actituds laborals entorn de l'agricultura i el comerç que s'interpreten com a contraris al feudalisme.⁴⁴ De fet, cal canviar el sistema polític, perquè el «gouvernement féodal» es caracteritza, amb paraules de Rousseau, per ser un «système absurde s'il en fût jamais, contraire aux principes du droit naturel et à toute bonne politique.»⁴⁵

Les discussions de drets i les tensions camperoles coetànies s'hi sumen i van fent que «feudal regime have been among the central questions» de la Revolució Francesa,⁴⁶ identificant feudalisme amb drets senyorial, ⁴⁷ però també propiciant alhora una específica definició de règim feudal per part de la burgesia que capitanejarà la Revolució Francesa.⁴⁸ La culminació, després de l'efervescència de la primavera i l'estiu del 1793,⁴⁹ amb la supressió, l'onze d'agost, per part de l'Assemblea Nacional, de tot el règim feudal fa visible què es vol conceptualitzar sota aquesta expressió: la servitud personal que impedeix ser propietari, heretar o casar-se lliurement i sense pagar taxes; els drets exclusius de cacera o de colomers; la justícia senyorial, simbolitzada amb les forques; les aportacions de diversos drets útils, censos i porcions de collita; la inalienabilitat de les rendes; el delme aportat a l'Església; els privilegis pecuniaris i exactius, ja siguin de caire personal, corporatiu o territorial; les limitacions per raó d'estament; la venda d'oficis públics; el reconeixement de l'Església com a poder estamental i vinculat fiscalment i executivament a Roma.⁵⁰ Allò que realment canvia rere els mots permet qüestionar les intencions dels qui detenen el poder i orienten la revolució,⁵¹ però en qualsevol cas és clar que s'ha volgut etiquetar una època, la que pretesament es pretén superar.⁵²

La identificació entre el feudalisme i tota una societat esdevé, amb Karl Marx, el perfilament d'una etapa en el recorregut de la humanitat: estructurant la història d'acord amb els sistemes d'extracció de renda segons una concepció materialista, el feudalisme és una fase del recorregut de la humanitat, entre l'esclavista i la burgesa. Tot i la inherent tenebrositat de l'edat mitjana europea,⁵³ aquesta no és pas la pitjor etapa, sinó la següent, que esclatarà vers el socialisme precisament perquè la radicalització entre burgesos i proletaris parteix de trencar «all feudal, patriarchal, idyllic relations» pròpies de la mateixa edat mitjana, caracteritzada per «the most heavenly ecstasies of religious fervour, of chivalrous enthusiasm, of philistine sentimentalism.»⁵⁴ Així, tot i el rebuig al període, el raonament no desentona gaire de les valoracions positives d'un feudalisme que seria portador dels valors

de la fe, la fidelitat, la generositat, la valentia i la tenacitat, tal com s'accepta al llarg de tot el segle XIX, ja sigui des de la recreació romàntica o des de la formulació historicista de Dilthey.⁵⁵

Tanmateix, alhora que Walter Scott exhibeix la cavallerositat feudal d'Ivanhoe, també critica els senyors instal·lats en la «feudal tyranny».⁵⁶ Antic règim, feudalisme i noblesa es mesclen com l'arbitrarietat de l'antigor que es contraposa amb el règim de llibertats i progrés que promou la burgesia que condueix el segle XIX. És una dicotomia que llstarà enormement la historiografia medieval, que durant massa temps ha relacionat la feudalitat amb l'opressió immobilitista rural i fins i tot ha exposat el desenvolupament del moviment comunal com una conscient revolta urbana en lluita per aconseguir les llibertats negades per part dels senyors feudals.⁵⁷ Els estudiosos de les arrels de Catalunya, en el pas del segle XIX al XX, participen de la percepció dual de la feudalitat: «l'organització feudal y la monacal de Sant Benet» millorarien l'«estat tristíssim d'anarquia» patit en aquells moments.⁵⁸ Així, «el feudalisme fou un fet social necessari, una de les formes transitòries de la civilització», tot i que, com afegeix Torras i Bages, requereix correccions per a les «deformitats» que comporta, derivades, sobretot, del to ferreny «de l'esperit aristocràtic que, naturalment, engendra una època guerrera.»⁵⁹ Aulèstia pretén que aquests aspectes negatius no enterboleixen tota l'època: «és un error creure que en aquells sigles que foren los del naixement del feudalisme y que'ns hem acostumat a veure darrera d'un prisma fals, dominés en absolut lo quietisme y la ignorància, y fossen los senyors y'ls vassalls com dos potències en lluita constant.» Aprofundint el raonament, recalca les conseqüències socialment positives de la relació i el contacte propiciat pel sistema feudal –«que'ls grans estiguessin en continuo contacte ab los humils, que'ls vassalls veguessin d'aprop a sos senyors y que's realisés així una competració d'hàbits y costums, d'idees y d'interessos»–, així com les garanties mútues de supervivència econòmica i social: «lo feudalisme vingué a respondre al estat de la producció en aquelles èpocas, assegurant la vida de las classes populars, que abandonadas a si mateixas haurian sigut molt sovint víctimas de las oscil·lacions econòmicas.»⁶⁰ Es pot valorar que aquestes paraules estan influenciades pel context ideològic de l'autor,⁶¹ tot i que, coetàniament, altres historiadors d'una posició social similar, com Chia o Hinojosa, accentuen el caràcter opressor del feudalisme, en generar un sistema desigual força lesiu per als camperols, gravats amb condicions vexatòries per part dels seus senyors. Per això, el sorgiment del feudalisme és, alhora, l'origen d'una específica i greu «qüestió agrària»⁶² que, agreujada per l'evolució baixmedieval, menaria als esclats de finals de l'edat mitjana,⁶³ de prou intensitat per a reclamar major atenció que no pas els mateixos orígens de la feudalitat, tal com es va assumint, com a mínim, durant el mig segle que separa les obres de Fidel Fita⁶⁴ i d'Elies Serra i Ràfols.⁶⁵

De fet, l'exaltació del paper de l'Església i de la societat urbana en les coetànies visions de la Catalunya medieval

porta, de retruc, a damnar la imatge de tot allò relacionat amb la noblesa, com el feudalisme. Així, el pes nobiliari seria responsable del fet que el segle XI es veïés afectat per «diverses revoltes motivades per la tirania i les exaccions dels senyors feudals», els quals tindrien en contra tant els vassalls, víctimes dels seus abusos, com els comtes, que tenen el deure de defensar la legalitat, com divulga Bori i Fontestà.⁶⁶ La superació de la incultura i de l'opressió pròpies dels nobles sols pot arribar per tres vies. En primer lloc, la idealitzada visió de l'Església, que limitaria els excessos amb mesures com la pau i treva, sorgida, en paraules de Torras i Bages, de «l'esperit democràtic de l'Evangel·li»,⁶⁷ tot i que el triomf del feudalisme imposarà, segons advertiran Valls i Taberner i Soldevila, un contrast entre figures com els bisbes Oliba, sant Ermengol, sant Ot i sant Oleguer respecte de la majoria, els quals, tenint «a l'ensens el caràcter de grans propietaris feudals, bastants d'ells, imbuïts de l'esperit del nou règim, actuaven talment com els senyors laics.»⁶⁸ Alhora, hi ajuda el contacte amb una societat més culta com és l'occitana: «el casament de quasi tots els sobirans de la Marca amb princeses filles d'enllà dels Pirineus aportà el refinament dels costums feudals.»⁶⁹ I sobretot, la correcció arribaria amb la pressió municipal, insistint així en l'oposició entre noblesa i burgesia. Font i Sagué, tot i reconèixer que «a Catalunya no existí el feudalisme amb els horrors d'altres països», descriu aquesta oposada dualitat: «dintre el sistema de la jurisdicció feudal hi visqueren generacions esclaves, com els «pagesos de remença» subjectes a les traves legals, dites «mals usos» per ésser més favorables al senyor que al vassall, però també hi floriren repúbliques lliures. Les «cartes de població» donades a algunes importants poblacions, especialment a les pertanyents als territoris novament conquistats, serviren en gran manera per a contrarestar la preponderància feudal.» Església i comtes esdevenen, doncs, el referent que permet aturar l'escalada de l'agressió nobiliària, i ambdós aportarien els topalls legislatius: les constitucions de pau i treva, aprovades en l'assemblea de Vic del 1033, i els Usatges de Barcelona, que se situen al 1068, sota Ramon Berenguer I, que d'aquesta manera afermarien la seva preeminència.⁷⁰ Tot i el pal·liatiu cabdal que suposen aquestes fites, el fre definitiu a les penombres feudals haurà de procedir de la capacitat burgesa per imposar un nou model de societat, cosa que no tindrà lloc fins al segle XIII. És el que divulga també Font i Sagué en valorar que durant aquest segle «segueix la immoralitat pública; la virtut brilla tan sols en les classes d'artesans i menestrals que, tenint assegurat el comerç i la indústria, permeten de continuar de pares a fills el mateix gènere de vida.»⁷¹ Els manuals escolars de l'època republicana recullen i difonen aquests parers: el feudalisme «és un règim de força en virtut del qual els senyors feudals exploten els vassalls i els serfs d'una manera aclaparadora»;⁷² la situació sols serà plenament superada quan l'aliança entre comtes i burgesos s'imposi als nobles feudals: «la vida a les viles i ciutats s'enrobustí i de mica en mica anà democratitzant-se. Els comtes hi tingueren inte-

rès, i els concedien franqueses per tal d'anar afeblint el poder feudal.»⁷³

L'estructura feudal s'articulava sota el domini carolingi; per això, Antoni de Bofarull exposa l'entorn de Guifré el Pilós, «tocant a la part militar, sota una organització feudal.»⁷⁴ Aquest ordre feudal que infon una estructura precisa a partir de la qual es pot definir la societat es trava, doncs, mitjançant unes institucions específiques, com són les relacions feudovassallàtiques, segons el que recalca Max Weber d'acord amb la historiografia coetània.⁷⁵ Certament, si el vincle institucional defineix el feudalisme, caldrà discernir entre aquest i el senyoriu, tal com a la segona meitat del segle XIX ja remarca la potent historiografia germànica,⁷⁶ que ve a coincidir amb la disquisició que a la historiografia francesa estableixen prestigiosos autors com Fustel de Coulanges en separar el règim de la terra i el feudalisme identificat amb l'articulació institucional.⁷⁷ Charles Mortet reconeix, el 1893, que encara que ell prefereix entendre la feudalitat «au point de vue de la sociologie générale» i, per tant, hi aplica una visió global sobre la societat, «que pénètre le corps entier jusque'à ses parties les plus profondes et réagit sur toutes ses fonctions vitales», el mot es va cenyint a «l'ensemble des institutions publiques et privées.»⁷⁸ És el plantejament que s'imposa a la historiografia occidental fins a entrar en el darrer terç del segle XX, amb excepcions notòries sobretot en l'àmbit anglosaxó, gràcies a la difusió d'obres franceses com el celeberrim manual de Ganshof, constantment traduït i reeditat des del 1944,⁷⁹ que conceptualment des del 1959 no pot deixar d'aparellar-se amb el voluminós treball de Boutruche,⁸⁰ ja que ambdós valoren un primer feudalisme carolingi que assoliria la seva plenitud institucional, a manera de feudalisme clàssic, entre els segles X i XIII. Tot i cenyir-se a una formulació tan concreta com la institucional, la feudalitat marca tot el període històric: quan el 1946 Joseph Calmette publica la seva visió de la caiguda des de l'Imperi romà fins al segle XIII, la titula explícitament *Le monde féodal*.⁸¹

Si tot depèn d'una formulació institucional, es pot entendre amb facilitat que aquesta tindrà un punt de partença tant cronològic com físic. La discrepància entre Montesquieu, que considerava el feudalisme una particularitat europea –un «événement une fois dans le monde et qui n'arrivera peu-être jamais [...]», que l'on vit paraître en un moment dans toute l'Europe, sans qu'elles tinsset à celle que l'on avait jusques alors connues»–,⁸² i Voltaire, que el veia com una forma molt antiga, present, sota diferents administracions, a tres quartes parts de l'hemisferi,⁸³ és centrada per Georg von Below en el món romanogermànic.⁸⁴ Així, atès que el perfil feudovassallàtic en dona la definició, es pot percebre un epicentre modèlic del feudalisme, entre el Sena i el Rin, des d'on s'irradiaria vers la mar del Nord i el Loira. A partir d'aquí, el feudalisme seria degudament exportat i adaptat a cada indret, tal com recollien nombrosos manuals d'història medieval: «el vassallatge penetra de dalt a baix la societat europea, estenent-se amb formes diverses de França a Anglaterra,

Alemanya, Itàlia, Espanya i fins i tot Palestina», sempre degudament exportat.⁸⁵

El plantejament troba el terreny adobat a la Península per part d'autors del segle XIX com, sobretot, Herculano⁸⁶ i per part dels qui treballen al començament del XX sota la influència germànica, com és el cas d'Hinojosa, precisament atent a la realitat institucional i social del camp medieval català.⁸⁷ La definició institucional serà abreviadament defensada per Claudio Sánchez-Albornoz, que la promou a manera de veritable axioma per a presentar una Castella sota un règim senyorial sense feudalisme,⁸⁸ com emblemàticament desenvolupa la seva deixeble Hilda Grassoti.⁸⁹ Per a Sánchez-Albornoz, la petja de l'edat mitjana marca indeleblement Espanya i explica absolutament tot el recorregut posterior, «des de les primeres dècades del segle VIII fins a les últimes hores de la contesa civil espanyola»,⁹⁰ encadenant una història particular a partir de la carència de les dues bases que, en canvi, sí que són presents en altres països europeus: «Espanya no tingué feudalisme ni burgesia. Aquesta innegable realitat implica diversos complexos problemes i es projecta per horitzons diversos.»⁹¹ De retruc, aquest raonament remarcava la singularitat original de Catalunya: filla de Carlemany, conegué una irradiació feudal que sols molt més secundàriament arribarà a la resta de Castella, amb la consegüent diferència institucional,⁹² justificant uns punts de partida identitàris diferents. Així, «Catalunya rep un caràcter franc, perdurable com tots els rebuts de naixença», en paraules escrites per Carles Cardó quan, just acabada de partir la Guerra Civil espanyola, cerca els trets que han singularitzat els territoris peninsulars i, per això mateix, han impossibilitat la seva definitiva cohesió, amb totes les greus conseqüències seculares.⁹³ Jaume Vicens i Vives, influenciat per Toynbee,⁹⁴ està convençut de poder detectar l'essència de la identitat catalana, en la qual veu un puntal bàsic i cabdal en el pactisme, que, naturalment, parteix del bon plantejament feudal: «el sentit pregon de la nostra societat medieval rau exactament en el pactisme, o sigui en la concepció que el pacte amb la sobirania ha de regular tota l'ordenació humana i política de la col·lectivitat: aquest fet té una indefugible ascendència feudal; del ver feudalisme que ajuntava les persones a les persones, no les persones a la terra.»⁹⁵

El mateix Vicens i Vives, més enllà de la concreció catalana, entén el feudalisme com «una organització total de la societat i de l'economia»,⁹⁶ evidenciant una globalitat que incorpora el marc vital en el seu conjunt. Ja el 1911, des d'Amèrica, Henry Osborn Taylor assumia el plantejament institucional del feudalisme com a «principle of mutual truth between lord and vassal», però alhora insistia en el fet que, pròpiament, «the feudal system was founded on relations and sentiments», tot recalcant els valors propis del cavaller feudal.⁹⁷ De manera diferent, bé que invocant els valors del feudalisme, a l'Europa d'entreguerres autors sobretot de cultura italiana i alemanya, com Malynski,⁹⁸ Evola,⁹⁹ Franz¹⁰⁰ o Brunner,¹⁰¹ gairebé el lloaran en apreciar la seva organicitat i individualitat com a

veritable alternativa als mals que imaginaven en el racionalisme i l'igualitarisme de la democràcia occidental.¹⁰² La mateixa visió de conjunt, bé que des d'un altre angle, mena coetàniament autors britànics com Coulton a una posició contrària, en apreciar la desigualtat social i la condició de la pagesia –«it is patently absurd to speak of the medieval peasant as leading a life of Arcadian simplicity»–, tot i apreciar, però, que el plantejament genèric del sistema feudal comporta el progrés vers la col·lectivització de la societat: «this is characteristic of the half-way stage between wild individualism and modern collectivism which we call the Feudal System.»¹⁰³

Mentrestant, l'assumpció del marxisme com a guia ideològica dels estats comunistes va condicionant el raonament als països de l'Europa oriental, on es repetirà que «el feudalisme és una formació social i econòmica particular que té per base el mode de producció feudal.» A partir d'aquí, amb un esquema mecanicista, com resumeixen Udaltzva i Gutnova, es percep «el predomini de l'economia agrària i natural; la preponderància de la gran propietat basada en l'explotació dels camperols que depenien personalment dels propietaris o que estaven subjectes a la terra que conreaven», conjunt que desencadenarà «la formació de les principals classes de la societat feudal» i, com a corol·lari, «l'aparició de la jerarquia feudal, del dret, de l'Estat així com de la ideologia i de la cultura.» Es tracta d'«una formació universal que es va desenvolupar espontàniament» i que «la majoria dels pobles del globus han conegut.»¹⁰⁴

Davant la perspectiva institucional i epicèntrica, el materialisme pot situar el punt de partença en el mode de producció agrari predominant i avançar vers una comprensió social global en anar incorporant les conseqüències que se'n deriven per a la població. És el repte que a Occident assumeixen, des de vessants diferents, entre el final de la Segona Guerra Mundial i la penúltima dècada del segle xx, autors com Harvey,¹⁰⁵ Dobb,¹⁰⁶ Dyer,¹⁰⁷ Kula,¹⁰⁸ Vilar¹⁰⁹ o Bonnassie, que ens ofereix la definició adient: «un règim social que es basava en la confiscació, sovint brutal, dels beneficis (de l'excedent) del treball camperol i que garantia, mitjançant un sistema més o menys complex de xarxes de dependència (vassallatge) i de gratificacions (feus), la seva redistribució dins de la classe dominant.»¹¹⁰ La reconciliació entre el materialisme i el món urbà, sobre la qual aniran avançant diversos autors de l'Alemanya oriental,¹¹¹ culmina amb Rodney Hilton, que pot explicar un feudalisme que participa tant del vessant rural com de l'urbà.¹¹² Ve a concordar amb el que dirà Yves Barel, que entén no sols un veïnatge cronològic, sinó que la mateixa evolució urbana es pot explicar des del procés de feudalització.¹¹³

Marc Bloch ja havia apuntat, el 1939, els dos eixos de revisió i aproximació: entendre el règim senyorial i el feudal com dos sistemes complementaris d'un conjunt i apreciar dos moments, ben diferents, amb la frontissa a l'any mil,¹¹⁴ tot aprofundint, en aquest aspecte, en autors francesos de les primeres dècades del segle xx, com Bou-

det, Perrin, Abenas o Déléage.¹¹⁵ A Catalunya, Ramon d'Abadal copsa la intensitat dels canvis esdevinguts en aquesta època i ho reflecteix, el 1948, en biografiant l'abat Oliba: «és en trencar el mil·lenni, a les albrors del segle xi, quan comença a germinar una nova societat, un nou món, que serà el món medieval [...]. Entre un món i l'altre món s'intercala una època de profunda crisi moral i econòmica.»¹¹⁶ Georges Duby avança en les dues línies apuntades per Bloch i ressalta els canvis entorn del mil·lenni fins a definir-los, el 1953, com una *mutation*,¹¹⁷ la qual, com anirà desenvolupant en els anys successius, s'ha d'entendre des d'una perspectiva global que supera el mer marc economicista, perquè «una formació social es construeix sobre una doble carcassa, sobre el fonament material de les relacions de producció i sobre les subestructures ideals que constitueixen els sistemes de valors i les representacions mentals.»¹¹⁸

Assumint aquests plantejaments, amb el repte d'encertar el desllorigador que permetés atorgar un major protagonisme a la realitat social, per part de joves historiadors francesos als anys seixanta del segle xx l'atenció es va desplaçant cap als espais mediterranis, fins aleshores considerats adients per a uns feudalismes que a la seva perifèria eren titllats de marginals i imperfectes. Les seves recerques, en culminar als anys setanta, obriren en realitat un nou paradigma que renovava completament les perspectives, tal com anaven demostrant les conclusions assolides per Pierre Toubert al Laci,¹¹⁹ Pierre Bonnassie a Catalunya¹²⁰ i Jean-Pierre Poly a Provença.¹²¹ Les respectives recerques sobre espais propers arriben a contundents i renovadores conclusions similars: tots ells aprecien una feudalització sobtada, cronològicament situada en tan sols unes dècades del segle xi, en la qual es produiria un esquema hegel·lià bàsic i accelerat, on un estadi inicial, que allarga importants trets de la societat clàssica, com l'esclavisme, actua com a tesi que col·lidirà amb la seva antítesi, donant lloc així, força abruptament, a una síntesi, sinònim d'estabilitat feudal, caracteritzada per la patrimonialització del poder públic, l'increment de les vinculacions personals, el protagonisme del grup aristocràtic militar i l'assentament dels drets senyorials com a part integrant del poder local dels barons damunt dels pagesos, combinant-se amb les llibertats assolides per les ciutats. Sorgeix així un nou paradigma amb què interpretar aquest període, les seves raons i les seves conseqüències, tal com es reivindica historiogràficament¹²² i com Jean-Pierre Poly i Éric Bournazel sintetitzen el 1980 amb l'explícita obra *La mutation féodale. X-XIIe siècles*.¹²³

Sobretot es viu una veritable mutació historiogràfica: des d'ara serà difícil tractar de continuar explicant el feudalisme a partir sols de les institucions, cosa que, com dirà Fossier el 1982, no deixava de ser una mica xocant perquè tot es basaria, al cap i a la fi, en el recompte de les obligacions i els ritus de menys d'un u per cent de la població. Tampoc no té sentit pretendre visions epicèntriques i centrífugues: la pròpia evolució de la societat mena a la feudalitat i, com també indica Fossier, paradoxalment

«cada vegada es veu més clarament que el feudalisme entre el Loira i el Rin no és res més que una idea, i que precisament és a les zones meridionals on se'l veu millor.»¹²⁴ També s'aferma un nou vector cronològic, allunyat de la caiguda de l'Imperi romà i de l'estabilització carolíngia. I tot això s'assoleix mitjançant una acurada renovació metodològica, basada en un mètode materialista capaç de defugir els dogmatismes tradicionals i de guanyar, amb gran rigor, nous espais conceptuals per a l'hermenèutica hegeliana i el pensament marxista.

Coetàniament, la pretensió d'encertar un feudalisme present arreu del món estava propiciant crítiques d'etnocentrisme i de transferència de conceptes europeus,¹²⁵ si no directament el descrèdit¹²⁶ i l'acusació de pèrdua de sentit del concepte feudal.¹²⁷ Precisament, des d'una altra perspectiva, i ateses les diferents aproximacions al fenomen a l'Europa medieval, Elizabeth Brown conclou que la dificultat interpretativa pot centrar-se en el mateix recorregut historiogràfic, que ha creat l'objecte d'estudi a partir de definicions i continguts diferents i contradictoris, amb la qual cosa ha generat una fal·làcia historiogràfica que allunya de la realitat i ha convertit així els historiadors en víctimes dependents de la tirania d'una construcció historiogràfica.¹²⁸ Aquest parer participa, en realitat, de les vies de renovació que, des dels anys seixanta, estan singularitzant importants sectors dels Estats Units i el Canadà. És prou evident, des del 1964, en l'obra d'Ambroise Raftis,¹²⁹ al capdavant de l'anomenada escola de Toronto,¹³⁰ la qual, des de diferents perspectives, va abordant l'estudi de la pagesia medieval sense gairebé trobar espai per a la pressió senyorial o la resistència pagesa, i arriba amb facilitat als tons positius amb què en parla Alan Macfarlane el 1978.¹³¹ Fins i tot, en apreciar l'exercici violent, el centre de la recerca no se situa en el cost social, sinó en la interpretació antropològica de les implicacions polítiques. Així s'aprecia quan Andrew Lewis, Geoffrey Koziol o Barbara Rosenwein¹³² desenvolupen una atenció preferent vers la noblesa o la relació entre aquesta i l'Església, cosa que permet parlar de les convinences sense a penes haver de referir-se als camperols, com fa Weinberger des del seu observatori provençal.¹³³

També a Europa, Alain Guerreau enceta una altra focalització en tractar de centrar un esquema racional del funcionament i l'evolució de l'Europa feudal a partir de quatre eixos: la relació de domini, els parentius artificials amb els seus ordenaments, l'ecosistema i la posició de l'Església, tot plegat analitzat amb la participació de perspectives renovades i amb l'ajut de ciències properes com l'antropologia.¹³⁴ Tanmateix el debat historiogràfic l'acapararà Guy Bois el 1989 en incrustar l'explicació mutacionista al cor de la Borgonya, formulant la teoria general a partir de l'estudi del cas concret de Lounard, en el qual s'explica el canvi sobtat imposat per la violència dels cavallers de la penúltima dècada del segle x, concatenant un canvi econòmic, social i polític en només trenta o quaranta anys.¹³⁵ Guy Bois eleva, doncs, els canvis de l'any mil al punt de renovar el concepte de revolució ma-

terialista formulat per Marx, en situar-hi la funció capital que abans s'havia atribuït a la caiguda de l'Imperi romà; però alhora avança vers la superació de l'esquema tripartit inicial¹³⁶ i la mutació de l'any mil s'incrusta en una visió de la humanitat que concatenaria l'alteració sobtada i revolucionària de manera cíclica.¹³⁷ El caràcter sobtat inherent a l'explicació corregeix la modulació que havien adoptat els plantejaments marxistes, que, tot i situar el gran tomb en la crisi del segle III,¹³⁸ havien avançat en la comprensió que el canvi no seria sobtat, sinó fruit d'una progressió que ocuparia segles,¹³⁹ exposant-lo així com una successió de transicions, tal com explícitament havia difós Perry Anderson.¹⁴⁰ El canvi sobtat al voltant de l'any mil concordava plenament amb la visió que havia recalcat Bonnassie el 1983 en el cas català. Tot i no haver aportat cap nova fonamentació heurística, accentuava el seu propi plantejament subratllant el caràcter violent i sobtat del canvi, que destruiria l'estadi de llibertat en què vivien els pagesos després d'haver superat la fase de l'esclavisme: «ce qui frappe le plus, c'est la rapidité et la violence des transformations qui ont affecté la société catalane au XIe siècle. Le régime féodal, qui ailleurs a parfois mis un siècle à s'imposer, l'a emporté ici en l'espace d'une génération, en vingt ou trente ans (entre 1030/1040 et 1060).»¹⁴¹

Tot i la novetat que suposa la reivindicació d'un canvi global tan accelerat i l'aportació d'innovacions interpretatives en el paper jugat pels personatges i les institucions que protagonitzaren aquells fets, les conclusions generals no menen tant a una ruptura en el recorregut historiogràfic com a palesar la capacitat d'encabir, en un format materialista de rígida estructura hegeliana, les explicacions axials assumides des del segle XIX, atès que el curs dels fets continua abocant a una societat que a mitjan segle XI hauria patit les tensions provocades pels nobles, hauria generat un règim opressiu sobre la pagesia, hauria articulat un nou model de relació basat en els lligams feudovassallàtics i hauria donat lloc a un equilibri de poder entorn del comte de Barcelona, assolint així un estadi d'estabilitat prou palès en l'elaboració del petit nucli inicial dels Usatges de Barcelona. L'acceptació i la difusió d'aquesta explicació té a veure amb la qualitat de la recerca, amb un context ideològic altament receptiu a la base metodològica i interpretativa emprada¹⁴² i amb el fet de comptar amb decidits difusors.¹⁴³ S'estén així una acceptació del model, que va acaparant l'espai mediàtic a mesura que, sense contrastació, és emprat com a base per altres historiadors.¹⁴⁴ Amb aquesta difusió, Catalunya s'està erigint en un dels nous paradigmes de la feudalitat, i guanya visibilitat a l'exterior. Fins aleshores, la Catalunya feudal sols gaudia d'una limitada presència, en tot cas ressaltant la diferència respecte de la resta de la Península pel fet de participar de la feudalització, encara que sigui un grau inferior a l'existent a l'interior de França;¹⁴⁵ i feia ben poc, just en endegar-se el darrer terç del segle XX, que la divulgació d'autors com Vilar i Burns en el món anglosaxó havia començat a accentuar l'atenció vers l'espai català.¹⁴⁶

L'explicació de Bonnassie es configura com un model molt ben travat i argumentat, raó per la qual és fàcilment exportable. El mateix autor difon una visió conjunta des del Roine fins a Galícia¹⁴⁷ i els trets apreciats a Catalunya influiran en les recerques efectuades a la resta de la Península. Fins i tot s'obtidran visions molt idèntiques, com en l'explicació elaborada per Ernesto Pastor Díaz de Garayo sobre Castella¹⁴⁸ i, encara més, per Juan José Larrea sobre Navarra.¹⁴⁹ Precisament, la crítica qüestionarà si l'anàlisi en realitat ha fet poc més que arrengrer els fets històrics per mimetitzar el model assajat un quart de segle abans al nord-est de la península Ibèrica,¹⁵⁰ exemplificant així una recerca en què el mètode i el model previ potser poden arribar a ofegar la capacitat interpretativa: «arribats al final de l'obra, a un li resta la sensació que les conclusions assolides en algun punt són més fruit de l'aplicació sistemàtica d'un model d'interpretació històrica que s'accepta com a veritat absoluta que d'una reflexió crítica sobre les fonts utilitzades.»¹⁵¹ Més recentment, el model de Bonnassie ha estat explícitament assajat sobre l'espai castellanoleonès per Carlos Astarita, que n'accepta alguns aspectes però no pas d'altres, com el caràcter sobtat del canvi social.¹⁵²

Coetàniament, als Estats Units, una notable part del medievalisme s'havia centrat en aspectes com la crítica textual, les preocupacions antropològiques i unes específiques aportacions filosòfiques.¹⁵³ És el marc adient per a un apropament a la realitat social medieval, incloses les seves tensions, mitjançant explicacions completament alienes a la confrontació de classe entre senyors i camperols, com mostren Tebrake, Wunderli o sobretot Justice.¹⁵⁴ Són plantejaments poc seguits a la Catalunya de la penúltima dècada del segle xx, on se succeeixen les expressions divulgatives basades en el model de Bonnassie, difoses sota resums que, en la seva concisió, es mostren ben descarnats: «A l'alta edat mitjana (segles ix-x), els pagesos eren propietaris de les seves terres. No va ser fins a les transformacions del segle xi, en el moment en què els senyors dels castells van usurpar l'autoritat comtal, que la situació va canviar. Sense la protecció del comte, els pagesos van restar indefensos a mans dels senyors, els quals van utilitzar tota mena de violència per quedar-se amb les terres.»¹⁵⁵ La plena acceptació d'aquests plantejaments, la constatació que l'epicentre de la comprensió del feudalisme s'havia traslladat al sud europeu i l'assumpció que Catalunya esdevenia un nou paradigma sobre la qüestió, en facilitava una difusió reivindicativa. Una obra força seguida en les orientacions de molts mestres de primària i professors de secundària a la sortida del segle xx era ben clara: «en absència del poder reial fort, la noblesa va poder explotar lliurement els seus territoris configurant-se a poc a poc (a Catalunya a partir del 1033 segons els experts) un nou sistema sociopolític: el «feudalisme». Així, doncs, per sort d'uns i desgràcia dels altres, a Catalunya i sobretot a la Marca fronterera (per raons òbvies de descontrol) va sorgir un dels primers processos de feudalització precoç d'Europa. Si els catalans fóssim francesos, diríem que vam inventar el feudalisme.»¹⁵⁶

Curiosament, mentre a l'escola els escassos continguts sobre l'edat mitjana recalaven aquestes explicacions, el món de la investigació apuntava vers altres direccions. Certament, les recerques puntuals anaven concatenant correccions al model. D'antuvi, Manuel Riu va posar en relleu els canvis esdevinguts no tant al segle xi com a les dues centúries precedents, ressaltant la importància de la castralització amb les seves innegables conseqüències socials.¹⁵⁷ Per la seva part, Ruiz-Doménec va accentuar les perspectives des de l'anàlisi del parentiu,¹⁵⁸ convençut que «la força del llinatge i el feudalisme són exactament una mateixa cosa: són dos sistemes coincidents no concurrents», posició que li permetia reconduir l'explicació sobre la violència social: «estem convençuts que moltes tensions observades a l'interior de la societat barcelonina durant aquests dos segles són en la seva majoria desajustats de la llei de selecció del parentiu o conflictes morals a causa del caràcter que adquireix l'intercanvi matrimonial.»¹⁵⁹ Val a dir que aquesta formulació estructuralista obre alhora noves perspectives, però que aporta noves rigideses que l'anàlisi documental corregirà.¹⁶⁰ De manera diferent, l'aprofundiment sobre la violència al segle xii, per part de Garí¹⁶¹ i Bisson,¹⁶² posà en evidència que l'agressivitat no fou un fet puntual fruit d'una mutació sobtada, sinó que s'endinsa en la centúria següent, és a dir, que els processos de privatització, patrimonialització i senyorialització s'allarguen conològicament: ja no es pot parlar de revolució sobtada; en tot cas, com comenta Bisson, caldrà deixar-ho en «quasi-revolutionary transformation of power».¹⁶³ Aquesta revolució tindria com a punt central l'opressió sobre la pagesia i la seva ràpida evolució, que passaria amb rapidesa pels tres estadis que Josep Maria Salrach compendia en un títol: «esclavitud, llibertat, servitud».¹⁶⁴ Tanmateix les recerques sobre l'estadi de la pagesia abans de la feudalització imposaven un greu correctiu a aquest plantejament, com explícitament contestava Gaspar Feliu:¹⁶⁵ «no tothom era esclau, pocs van assaborir la plena llibertat, la nova denominació, que no per a tots era servitud, ja que anava acompanyada de drets de propietat.»¹⁶⁶ Paul Freedman també matisà la pretesa fase de plena llibertat de la pagesia prèvia a la feudalització¹⁶⁷ i, sobretot, posà en relleu la manca del canvi sobtat i l'absència de la servitud fins al segle xii, estenent-se ja al xiii,¹⁶⁸ per la qual cosa pot rebatre explícitament la proposta mutacionista: «els pagesos no eren del tot autònoms abans del 1020, ni tampoc havien estat asservits el 1060, ni tan sols el 1160.»¹⁶⁹ És una conclusió que també subscriu Lluís To després d'analitzar el procés d'extensió de la remença al nord-est català, fruit no pas del segle xi, sinó del xii.¹⁷⁰ Alhora, la pretesa culminació jurídica assolida a mitjan segle xi amb la formulació del primer nucli dels Usatges esdevé insostenible després de les recerques de Gouron¹⁷¹ i, sobretot, d'Iglesia,¹⁷² que encaixen la compilació en el complement de la vella llei visigoda, la recepció romanista i l'emergència del sobirà al segle xii. D'altra banda, el desenvolupament de recerques centrades en diverses unitats comtals, especialment les obertes a la fron-

tera, ha evidenciat la seva importància en tota l'evolució social entre els segles x i xii,¹⁷³ així com la plena capacitat i evolució dels diferents comtats,¹⁷⁴ i ha obligat a situar la unificació política del nord-est peninsular entorn del casal de Barcelona al segle xii,¹⁷⁵ just quan la concatenació dels diversos factors de cohesió mena a una percepció unitària de Catalunya.¹⁷⁶

La paradoxa, doncs, era que, mentre que la divulgació continuava repetint el model formulat un quart de segle abans, cada recerca sobre aspectes concrets aportava elements de revisió en profunditat. És comprensible que ja el 1989 Manuel Riu advertís que «el feudalisme català és força lluny d'haver estat ben estudiat.»¹⁷⁷ El 1996, Paul Freedman subratllava la singularitat de la divulgació catalana en el context historiogràfic internacional: «Fora de Catalunya, la teoria arqueomarxista d'un canvi de mode de producció situat a l'any 1000 no té gaires seguidors.»¹⁷⁸ Tanmateix el 1997, en exposar el balanç de les recerques més recents, Antoni Riera constata el canvi explicatiu a l'interior del país en els àmbits científics: «la hipòtesi de l'historiador francès –defensada encara per Josep Maria Salrach i, amb menys convenciment, per Lluís To– sofreix actualment l'embat d'altres visions alternatives, més gradualistes.»¹⁷⁹ De fet, les revisions de les explicacions sobre l'evolució a l'espai català concordaven amb la revisió de què era objecte el model mutacionista en altres països, especialment a França, on el qüestionament del mètode emprat i el contrast de les conclusions justificaven que Dominique Barthélemy concloués que «la notion d'une crise sociale génératrice de la «société féodale» doit disparaître.»¹⁸⁰

L'ombra de l'atzuc apareix. Les diferents línies conductores per a interpretar la feudalitat es van demostrant inhàbils i, sobretot, contraposades, i donen lloc, com ja advertia Paulino Iradiel el 1984, a «una nebulosa de definicions polèmiques i d'ocioses discussions terminològiques.»¹⁸¹ Curiosament, un dels termes que més s'atorguen al feudalisme és el de «nebulosa de conceptes», com fa Giuseppe Sergi el 1993.¹⁸² Potser el millor serà defugir el terme. Barbara H. Rosenwein observarà que els principals autors no tracten de reconstruir pretesos models com el feudal, sinó de resoldre punts concrets de la recerca: «le problème n'a plus guère d'intérêt aujourd'hui, alors que les historiens les plus en pointe en ce domaine tentent de comprendre les époques non plus par leurs rapports à des modèles réifiés de l'Antiquité ou du féodalisme, mais comme des moments spécifiques.»¹⁸³ De manera més contundent, el 1994 Susan Reynolds publica un complet treball per advertir respecte dels muntatges jurídics que han facilitat que els investigadors hagin caigut en el parany d'assumir el feudalisme fins al punt d'apreciar, no el que fou aquell període, sinó el que els respectius historiadors hi han volgut veure, precisament contraposant, rere un mateix nom, definicions contradictòries.¹⁸⁴ Com explicitava Hyams, el plantejament comportaria «the end of feudalism».¹⁸⁵ Bonnassie reaccionarà convocant a rebatre els plantejaments dels «médiévistes que je qualifierais

d'«anti-féodalistes» ou de «féodophobes».»¹⁸⁶ Tanmateix la tasca a realitzar seria la que ja reclamava Paulino Iradiel el 1991: «una rehabilitació del feudalisme».¹⁸⁷ I l'única manera d'aconseguir aquesta rehabilitació historiogràfica és centrant-se en una recerca molt atenta a la font, amb més preocupació per esbrinar els fets que no pas per etiquetar-los. També és recomanable que la recerca sigui capaç d'absorbir i incorporar amb cura i rigor les diverses perspectives d'anàlisi, com serien les vies procedents del dret¹⁸⁸ o d'altres ciències socials.

Certament, la incorporació de noves perspectives antropològiques, culturals o jurídiques ha enriquit clarament la visió global, com es pot apreciar, entre d'altres, en autors com Milson, Geary o Palmer.¹⁸⁹ En la mateixa línia, Cheyette, estenent el raonament des de les seves recerques sobre Narbona, pot apreciar la globalitat jurídica, política i de mentalitat, prou clara en parlar d'una «culture of fidelity»,¹⁹⁰ i Stephen White ja havia insistit en com els elements poden anar encaixant i complementant-se sense haver de recórrer a cap ruptura: les convinences privades esdevindrien un clar exemple de novetat que no combat sinó que complementa l'ordre públic previ.¹⁹¹ L'atenció centrada en els problemes socials, que té l'epicentre en la pagesia de finals de l'edat mitjana en autors com Richard Hoffman, Lawrence Poos o Teófilo Ruiz,¹⁹² se centra en la pagesia catalana sota la feudalitat gràcies a Thomas N. Bisson, de manera prou expressiva, com resumeix el títol de la seva obra *Tormented voices*, i com especifica el subtítol: «Power, crisis and humanity in rural Catalonia».¹⁹³ Bisson encaixa les queixes camperoles dins el marc del poder i avança en una comprensió cultural dels fets, en copsar els valors coetanis, «the culture of honor and shame». Els lligams formals amb què se solen establir les convinences que defineixen el període remetent a la combinació de poder, ordre i paraula escrita, com ha pogut apreciar Adam Kosto en reprendre el tema sobre el cas català.¹⁹⁴ De fet, la noció i la invocació del dret es van mantenir als comtats al llarg del segle xi, cosa que va facilitar la regulació de les apetències sobre propietats i l'arranjament de disputes, com ha mostrat Jeffrey A. Bowman.¹⁹⁵

L'encaix de les darreres recerques i la facilitat per a la consulta de fonts faciliten la comprensió del que va succeir als comtats catalans entre els segles x i xii,¹⁹⁶ tot constatant el caràcter gradual dels canvis. Hom ve a coincidir amb les conclusions assolides per José Ángel García de Cortázar en apreciar, a Lleó i Castella, una concatenació d'alteracions des del segle vii fins a l'estabilització al xii.¹⁹⁷ Recentment, Thomas N. Bisson ha insistit en l'afermament de la feudalitat al segle xii, tot encaixant-la en la pugna pel perfilament del poder sobirà dins del coetani context europeu.¹⁹⁸ Esdevé així una proposta que a la vegada complementa la visió d'aquesta centúria, tantes vegades difosa des del seu seu perfil urbà¹⁹⁹ i cultural.²⁰⁰

De manera inesperada, el 2008 s'ha publicat l'obra d'Eugene Mendonsa²⁰¹ que reivindica de nou el canvi sobtat de la societat dels comtats del nord-est peninsular en-

tre els anys 1020 i 1060, basant-se en «an antropological view» que permet a l'autor exposar el cas català com un exemple de «the fabrication of domination», la qual es basaria en el control dels mecanismes econòmics i polítics tot combinant «power, property (or profit) and prestige». Mendonsa reprèn tots els elements de l'explicació mutacionista sobre Catalunya –el canvi sobtat, l'opressió senyorial («reign of terror»), l'esquema hegelian amb l'ordre prefeudal combatut per l'antítesi («a lack of universally accepted law») i l'afermament final del poder per part del comte de Barcelona– i l'erigeix en paradigma: «the case of how the Count of Barcelona did this after the breakdown of the state, the “seigneurie banale” (1020-1060) or the “times of troubles” is a classic case.» En l'aportació de Mendonsa és de ressaltar especialment la funció atorgada al document escrit en l'afermament del poder i en l'assenyament d'un sistema d'exploració de la pagesia, «because elites in Catalonia used writing as a tool of oppression», tot i que no desenvolupa prou aquesta aportació. Alhora, també és de destacar la voluntat d'inserir els fets en una ampla línia reflexiva sobre «the fabrication of domination» en el comportament social, plantejant el cas de la feudalitat catalana en el context «on domination to the entire span of human history from the Paleolithic to the present.» Tanmateix al cap i a la fi es posa en relleu l'importància del rigor cronològic i la dependència bàsica en la recerca documental. Són dos vessants que manquen en la present obra, cosa que provoca en el primer cas mesclades inapropiades i, en el segon, la dependència vers determinats autors. Tot i l'evident esforç per incorporar i emprar un ample i recent ventall bibliogràfic, l'autor no depèn de la pròpia consulta documental i manté la seva capacitat crítica vinculada a uns determinats autors que l'han precedit, cosa que al final desvirtua tota l'obra.²⁰²

EIXOS EXPLICATIUS DE L'EVOLUCIÓ DELS COMTATS DEL NORD-EST PENINSULAR ENTRE ELS SEGLES X I XII

Les visions globals es contrasten en la resolució dels dubtes plantejats per la documentació, que se'ns presenta com a veritable testimoni del passat, encara que a voltes sigui a manera de petja difusa. Així, per exemple, segons la interpretació mutacionista, els comtes respectaven escrupolosament l'ordre legal (tesi) i els nobles interposaven exaccions abusives sota pressions sovint violentes, com les toltes i les forces (antítesi). Tanmateix quan hom s'acosta a la documentació es fa evident, ja als inicis del segle XI, una demanda idèntica per part dels uns i dels altres.²⁰³ Hom podria deduir que tots participen de la mateixa mentalitat i que, per tant, evolucionen conjuntament d'acord amb els respectius interessos,²⁰⁴ interpretació que pot semblar lògica, però que és incompatible amb el fil interpretatiu emprat, per la qual cosa, davant de la paradoxa, Salrach dedueix que aquest comportament entre els comtes respon al fet que «tota llei té la seva excepció».²⁰⁵

La resposta recorda, evidentment, el llit de Procast, el mateix que Rosenwein retreia a Bois el 1991, en entendre que, si la realitat no s'ajusta a la teoria, cal estirar-la o escapçar-la, com les cames dels qui ocupaven el llit de Procast.²⁰⁶ Un dels eixos centrals de la violència nobiliària seria la revolta del jove Mir Geribert contra el comte de Barcelona, que inclouria un assalt al palau comtal,²⁰⁷ però bé que el 1985 Enrique Ruiz-Doménec va treure conclusions molt més simples dels mateixos fets: «els adolescents s'agiten perquè el comte és feble i no els mena a la guerra exterior. No cal veure-hi, en aquest esdeveniment, una crisi política, i menys encara una lluita de classes. No traquem les coses de polleguera.»²⁰⁸ Com hem comentat, la perspectiva estructuralista que alimenta aquesta frase portarà a noves rigideses que moltes vegades sucumbiran al contrast documental,²⁰⁹ però si més no obre una pluralitat de possibilitats interpretatives que, en tot cas, han de ser avaluades d'acord amb la documentació. El notable increment d'edicions de fonts en facilita l'estudi, i es pot concloure que, com en aquest mateix cas, els documents aportats no sempre menen a les deduccions efectuades per Bonnassie.²¹⁰ Precisament, ja el 1996 Paul Freedman reclamava una relectura dels documents amb què l'autor francès va basar la seva tesi, perquè segurament ara acceptarem que «aquesta documentació no serveix per a demostrar el començament de la pagesia de remença»: «a mi no em sembla que siguin transaccions de vendes de persones com a propietat, com a esclaus, però sí vendes o ordenacions de terreny productives, terrenys amb tinentes que cultiven, de la mateixa manera que avui es pot vendre una propietat urbana amb tinentes que paguin el lloguer. Hi ha potser una certa mentalitat en els documents, una tendència a associar pagesos amb trossos de terra, però cap indicació de servitud personal.»²¹¹

Per tant, les primeres lliçons a deduir són molt simples i elementals en l'ofici i remetent a la jerarquització entre mètode i documentació, a l'encaix entre les dues bases imprescindibles, l'heurística i l'hermenèutica. No som pas lluny de revisions que es van repetint als darrers anys. El 2000, Randall Collins es qüestionava l'obsessió de gran part de la historiografia del segle XX per a obtenir models interpretatius globalitzadors,²¹² i el 2002 Matt Perry s'estranyava de la contundència amb què determinats esquemes materialistes havien condicionat el treball de molts historiadors del segle precedent.²¹³ En la mateixa línia, el 1997, García-Guijarro lamentava que l'accentuació de les perspectives historiogràfiques desenvolupades durant el segle XX havia criticat en excés el llegat positivista, més enllà de les evidents dependències d'aquest vers el seu context.²¹⁴ No hi ha dubte que, com deia Artola, hom no és pròpiament historiador per anar a l'arxiu i explicar en un llenguatge modern el que hi ha llegit, sinó per saber interpretar-ho,²¹⁵ però casos com el present conviden a afinar la gradació requerida i la necessitat d'avantposar al mètode una documentació tan despullada com sigui possible, a fi que l'eina interpretatiu no acabi fagocitant en excés. Alhora, també cal reconèixer la valentia de tots els

autors precedents que han gosat afrontar les grans preguntes amb les escasses eines de la seva època, cosa, però, que exigeix a les generacions següents no deixar-se dur per idees alienes, sinó emprar totes les eines i les capacitats per a aplicar una permanent revisió d'acord amb l'avenç en el coneixement documental, en l'aconseguitment de facilitats en la seva consulta i estudi i, també, en les lliçons emanades de les marrades historiogràfiques.

Si el repte és, doncs, reprendre l'anàlisi documental per analitzar què va succeir als comtats del nord-est peninsular entre el segle x i el xii, ens podem també preguntar quina etiqueta caldrà posar-hi. Continuem parlant de feudalisme, tal com la historiografia ha fet des de definicions tan diferents i àdhuc contradictòries? O ens rendim a l'evidència que no hi ha cap societat que empri aquesta definició abans del segle xviii? Atès el debat historiogràfic precedent, es pot assolir un nou plantejament objectiu o estarà massa a prop el desencís, l'enquistament o la sectorització amb què fa uns anys semblava veure's danyada la controvèrsia sobre el tema?²¹⁶ I, en qualsevol cas, fins a quin grau el cas català esdevé paradigma d'un plantejament global i fins a quin altre mostra significatius trets propis, començant per la importància de la frontera i continuant per les dificultats de cohesió política?

Una visió detallada de la documentació posa en evidència la incorporació, de manera ben primerenca al segle xi, del terme feu, d'unes pràctiques institucionals i documentals específiques i d'un marc de vincles artificials, tot alterant les formes de relació i condicionant el desenvolupament d'uns valors determinats. N'esdevé impregnada la noblesa, però també l'expressió literària i religiosa així com el marc ideològic amb què l'Església es mou i incideix, amb contundència, en els valors de la societat. En coherència amb tota aquesta realitat, podem emprar un terme comú i tradicional com és el de feudalisme, però cal ajustar-ne el contingut als eixos axials que en forneix la documentació. Això comporta, sobretot, atendre els seus vectors interpretatius.

En primer lloc, apreciar el punt de partida en el procés de senyorització i castralització que ocupa el segle ix i, encara més, el x. Just quan monestirs i episcopats vetllen, ben interessadament, per afermar la respectiva base patrimonial mitjançant diferents estratègies que juguen amb les donacions i els instruments judicials, les grans famílies vescomtals i vicarials també malden per afermar els respectius llinatges i bases rendístiques. La patrimonialització de l'ofici, fins aleshores públic, i les rendes obtingudes tant en el seu exercici com en la projecció a la franja fronterera²¹⁷ garanteixen la puixança i la proximitat al poder comtal. Els comtes estaven tot just consolidant la pròpia capacitat autònoma, tot evidenciant col·laboracions mútues,²¹⁸ però també tensions en el perfilament de les delimitacions demarcacionals, amb la greu topada entre els titulars de Cerdanya i Carcassona pel Rasès,²¹⁹ que ressona en la tibantor entre el comte cerdà i el barcelonès en els límits dels comtats de Berga i Manresa,²²⁰ tot plegat dins el marc de rivalitats limítrofes coherents amb la necessitat

d'afermar l'espai comtal.²²¹ Amb més transcendència, els comtes han de contemporitzar amb eclesiàstics i barons a fi d'articular i jerarquitzar el propi entorn de poder. Cedeixen béns i drets d'origen públic, atorgant immunitats a centres religiosos²²² i cedint indrets amb tots els seus drets, ja sigui a la frontera –la cessió de Freixe el 954 per part del comte al vescomte de Barcelona–²²³ o a l'interior –com les cessions d'Olzinelles i Polinyà–.²²⁴ Les cessions no eviten les fortes tensions que esclaten a la segona meitat del segle x, amb els comtes enfrontats amb barons que pretenen retenir com a béns privats les rendes de què gaudeixen. Els episodis –historiogràficament ofuscats en posar la focalitat en la centúria següent– concatenen la greu revolta a Besalú que costa la vida al comte el 957,²²⁵ la disputa contra els comtes de Cerdanya pels béns que finalment aconseguen retenir els vescomtes de Conflent el 959²²⁶ i les acusacions de traïció del comte de Ribagorça contra aquells a qui segresta els béns el 964.²²⁷ Aquesta dinàmica aferma un estratègic social de senyors i uns dominis territorials sotmesos, en els diversos sentits i amb tots els seus drets, a possessors particulars. Coherentment, els comtes s'adrecen, genèricament, a «vicecomites et seniores», com fa el titular de Barcelona el 986.²²⁸ En aquest context, el castell termenat va esdevenint la base districtual del territori, tant a l'interior com a la frontera,²²⁹ perfilant la relació entre els senyors, els tinents castrals i la població situada dins el terme de cada castell.²³⁰

En segon lloc, valorar el pes cabdal de la frontera. La franja fronterera és inicialment una terra desestructurada i, per tant, oberta a ocupacions espontànies dotades d'una condició aloera que més endavant pot ser discutida per posteriors ocupacions castrals.²³¹ Tanmateix l'existència d'aquests casos no pot ser extrapolada fins a definir l'espai fronterer com l'indret on la pagesia trobava terra i llibertat fins a ser assaltada per uns agressius nobles, com ha anat repetint una historiografia afectada pel «mythe de la paysannerie pionnière».²³² Sobretot la frontera fou l'objecte de la projecció dels llinatges vescomtals i vicarials i de la jerarquia eclesiàstica al segle x, en articular tota la franja fronterera mitjançant la concatenació de castells termenats.²³³ La frontera esdevé atractiva, molt més que pel pillatge inherent, pels drets que genera la mateixa ocupació.²³⁴ Al segle xi, la frontera és engolida per esdevenir paradigma de l'espai feudal, i el territori s'articula mitjançant la concatenació inextricable de castells termenats, quadres i termes que permeten un ple control de la població encabida i l'afermament de vincles, drets i guanys perennes,²³⁵ que s'allargassaran amb conseqüències seculares, sobretot a través dels corresponents càrrecs de castlans endegats per a cada unitat castral.²³⁶ Aquests guanys justifiquen l'expansió bèl·lica sobre territori islàmic, que facilita l'articulació armada modèlicament feudal culminada amb les preses de Lleida i Tortosa a mitjan segle xii.²³⁷ Aquest tancament de frontera està en relació amb l'esclat d'una nova fase de violència al seu interior a la sortida de la centúria, perquè els barons necessiten sobretot diners i gra amb què ostentar el nivell que els pertoca.²³⁸

En tercer lloc, copsar la significació de la violència i els seus límits. Lluny de la genèrica agressivitat de senyors contra súbdits camperols, la majoria dels atacs s'exerceixen contra membres de senyories amb els quals es té un motiu de disputa. Quan la violència s'exerceix dins de la pròpia jurisdicció, sol pretendre evitar possessions aloeres que, per aquesta condició, barrin la capacitat exactiva senyorial, raó per la qual la pagesia molt sovint pateix agressions de senyors contra possessors intermedis, sovint eclesiàstics, tal com paradigmàticament es vivia a Igualada arran de la disputa entre els Òdena, com a senyors de l'indret, i el monestir de Sant Cugat del Vallès, que en reivindicava el domini aloer.²³⁹ La violència, lluny de ser una antítesi per a promoure una reacció concreta, s'instal·la en el sistema i en forma part, repercutint sobre els camperols per diverses raons: al segle XI, arran dels enfrontaments entre senyors; en el pas de l'XI al XII, sobretot per les disputes entorn del domini directe i la condició aloera; a mitjan segle XII, per les baralles entre senyors i castlans pels drets pretesos per aquests, i a la darrerria de la centúria, per les depredacions imposades per aristòcrates que volen mantenir una capacitat d'ostentació tot i no poder obtenir guanys de la frontera, ja closa. En una pagesia que anava estretint la relació entre tinença, herència i terra,²⁴⁰ aquest context estén, en el pas del segle XII al XIII, el lligam personal a la terra, a manera de garantia de producció per al senyor i de protecció per a la pagesia.²⁴¹ També cal matisar el pretès vincle entre violència i pressió exactiva. Globalment, no es percep una ruptura sobtada vers l'increment exactiu, sinó una progressió de les exaccions i una concentració de la propietat aloera. En concret, però, la casuística és molt diversa, incloent nombrosos casos de disminució de la càrrega exactiva a la segona meitat del segle XI. En general, el pacte ha orientat l'establiment agrari, ja sigui inicial o precedit per exercicis intimidatoris. D'aquesta manera, es grava una terra de la qual el pagès gaudeix majoritàriament sota cens, tant a l'interior com a la frontera, cosa que facilita els sistemes de doble domini que al segle XII es podran definir sota fórmules emfiteútiques.

En quart lloc, situar adientment les nocions de dret i justícia. El sistema judicial evoluciona de la inicial matriu comtal vers mans senyorial, amb l'exercici en gran part en mans de clergues, emprat sobretot en conflictes de propietats i acabat al servei del domini senyorial, clarament a partir del darrer quart del segle XI, quan les ordalies deixen de ser pretesa garantia reclamada per l'acusat i es mostren com una arma intimidatòria exigida pel jutge contra el demandat, el qual sovint cedeix terroritzat, com s'esdevé quan la seu urgellesa exigeix la tasca a Tuixén el 1081²⁴² o quan a Taradell el 1100 el senyor reclama prestacions per batllia.²⁴³ Això va comportar forçar els arguments jurídics, però no pas viure sense dret: al llarg de tota la centúria, la *Lex* d'origen visigot no sols justifica les sentències, sinó que impregna tots els aspectes de la quotidianitat, com no en deixa dubte la seva contínua invocació fins a l'inici del segle XII. Els Usatges no arriben de

forma solemne i rupturista per a sancionar una nova època, sinó com una suma d'*usualia* amb què els jutges adapten la legislació visigoda a les noves problemàtiques, és a dir, la complementen i la perllonguen. Des dels inicis del segle XII hi ajuda la penetració del dret romà, de forma progressiva, ràpida i sense ruptures.²⁴⁴ S'assolirà l'aval legislatiu amb què pretendre justificar tant la preeminència del sobirà com els drets dels senyors feudals i les pressions de les col·lectivitats urbanes, avançant vers la conceptualització jurídica adient al nou marc d'equilibris de poder, de relacions socials i d'accés sota diferents graus a unes mateixes unitats de rendes i jurisdicció, tal com es culminarà quan la societat integri en la seva quotidianitat les disquisicions entre domini útil i directe i entre mer i mixt imperi.

En cinquè lloc, apreciar els continguts de les formes i els valors generats i assumits per la societat. Cal desdramatitzar el sistema de vinculacions personals i apreciar-lo com l'estructura política i territorial adaptada a la nova realitat social, vers la qual menen tots els sectors socials, cadascun rere els respectius interessos. L'Església hi juga un paper cabdal: altament beneficiada pel procés previ de castralització i senyorialització, esdevé pionera a emprar les fórmules de vinculació i de relació feudal; els seus drets i rendes es beneficien d'una veritable clericalització de la justícia; es protegeix amb mecanismes com les sagreres i la pau i treva de Déu que alhora n'incrementen la incidència social; incorpora la reforma gregoriana com a via d'enfortiment del poder episcopal; augmenta la presència física amb una onada parroquialitzadora; aporta els discursos de legitimitat social i política, i des d'aquesta posició accentua la influència sobre la població, condicionant les consciències, modulant la cosmovisió i imposant un model de família basat en la unió monògama, indissoluble i exògama. Aquest és el marc d'afermament dels llinatges,²⁴⁵ que generen formes específiques de solidaritat i resten atents a un patrimoni pel qual s'avança vers la primogenitura agnàtica.²⁴⁶ El llinatge requereix memòria,²⁴⁷ amb tots els seus corollaris d'evocació, gestualitat i commemoració,²⁴⁸ i precisament l'Església col·laborarà en l'elaboració dels relats adients i en la custòdia dels llocs de memòria on acollir els respectius panteons. Assumint el feudalisme com un sistema de valors, es podrà entendre que traspassi tots els estrats socials i que s'insereixi en les diferents formes de comunicació, incloses les expressions religioses, artístiques i literàries.

Finalment, cal percebre que totes les línies condueixen al segle XII. No perquè aquesta centúria comporti l'estagnació de l'evolució, sinó perquè congeniarà els estímuls feudals i urbans, ben lluny de la incomunicació llargament imaginada per la historiografia.²⁴⁹ Les derivacions de l'extensió del dret romà en els diferents àmbits, les estratègies de preeminència del comte de Barcelona, que des del 1162 pot ostentar la titulació reial, i l'obertura als estímuls procedents dels diversos horitzons geogràfics s'hi sumen per a perfilar la complexitat de la societat que s'endinsarà en els segles baixmedievals.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Aquest article s'integra dins del projecte de recerca «Identidad, memoria e ideología en la Edad Media» (HAR2009-08598; Ministerio de Ciencia e Innovación. Gobierno de España); s'ha beneficiat de la condició de professor invitat a la Yale University de què he gaudit durant el curs 2008-2009; reconeix a la University of the State of New York per l'estada a Nova York de què he gaudit l'estiu de 2009, i ha d'agrair les facilitats ofertes per la Public Library of New York en l'estudi dels seus fons.
- [2] Jean-Louis PAUL. *L'automne de la Féodalité. Essai sur la formation du monde étatique-marchand (XIe-XVe siècle)*. Ressouvenances, Coeuvres 1997, contraportada.
- [3] Entre altres, són recomanables: Gerard NOIRIEL. *Sobre la crisis de la historia*. Ediciones Cátedra, Universitat de València, Madrid 1997; Dominick LACAPRA. *History in Transit. Experience, Identity, Critical Theory*. Cornell University Press, Ithaca, Londres 2004; Peter Charles HOFFER. *The Historian's Paradox. The Study of History in Our Time*. New York University Press, Nova York-Londres 2008; Gordon S. WOOD. *The purpose of the past. Reflexions on the uses of history*. The Penguin Press, Nova York 2008.
- [4] Aquí escauen els mots de Richard J. Evans: «So when Patrick Joyce tells us that social history is dead, and Elizabeth Deeds Ermarth declares that time is a fictional construct, and Roland Barthes announces that all the world's a text, and Frank Ankersmit swears that we can never know anything at all about the past so we might as well confine ourselves to studying other historians, and Keith Jenkins proclaims that all history is just naked ideology designed to get historians power and money in big university institutions run by the bourgeoisie, I will look humbly at the past and say, despite them all: It really happened, and we really can, if we are very scrupulous and careful and self-critical, find out how it did and reach some tenable conclusions about what it all meant» (Richard J. EVANS. *In defense of history*. W. W. Norton & Company, Nova York-Londres 2000, p. 220).
- [5] Pere de MARCA. *Marca Hispanica sive limes hispanicus*. Franciscum Muguet, París 1688 (facsimil: Base, Barcelona 1998, col. 1014).
- [6] Flocel SABATÉ. «Corona de Aragón». A: Alfredo ALVAR EZQUERRA, Flocel SABATÉ, Eloísa RAMÍREZ VAQUERO i Pedro A. PORRAS ARBOLEDAS. *Historia de España. La época medieval: administración y gobierno*. Istmo, Tres Cantos (Madrid) 2003, p. 297-344.
- [7] Pròsper de BOFARULL. *Procesos de las antiguas cortes y parlamentos de Cataluña, Aragón y Valencia (Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón, VIII)*. Establecimien-
- to Tipográfico y Litográfico de José Eusebio Monfort, Barcelona 1851, p. 114; Ambrosio HUICI. *Colección diplomática de Jaime I el Conquistador*. Renovación Tipográfica, València 1922, vol. III-1, p. 51.
- [8] Antoni RUBIÓ I LLUCH. *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*. Vol. I. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1908 (facsimil: Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2000), p. 165.
- [9] Antoni SIMON I TARRÉS. *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1999, p. 29-230.
- [10] Jesús VILLANUEVA. *Política y discurso histórico en la España del siglo XVII. Las polémicas sobre los orígenes medievales de Cataluña*. Publicaciones de la Universidad de Alicante, Alacant 2004, p. 109-187.
- [11] Agustí COLOMINES. «Tradición y modernidad en la cultura del catalanismo». *Historia Social*, núm. 40, Alzira 2001, p. 97-114.
- [12] Flocel SABATÉ. «El nacimiento de Cataluña. Mito y realidad». A: *Fundamentos medievales de los particularismos hispánicos. IX Congreso de Estudios Medievales (León, 2003)*. Fundación Sánchez Albornoz, Ávila 2005, p. 265-276.
- [13] Joseph CALMETTE. *La question des Pyrénées et la Marche d'Espagne au Moyen-Âge*. J. B. Janin, París 1947, p. 24-25.
- [14] Ferran SOLDEVILA. *Història de Catalunya*. Vol. I. Alpha, Barcelona 1934, p. 28-31.
- [15] Es pot imaginar el comte barcelonès Ramon Berenguer I a manera de «veritable creador del principat de Catalunya com a vertader Estat feudal» (César GONZÁLEZ. «La multiplicación de los reinos (1035-1079)». A: Vicente Ángel ÁLVAREZ PALENZUELA (dir.). *Historia de España de la Edad Media*. Ariel, Madrid 2002, p. 264).
- [16] Ramon d'ABADAL. *Catalunya carolíngia. Els diplomes carolíngis a Catalunya*. Institució Patxot de Catalunya, Ginebra 1926-1950, p. IV; Pierre BONNASIE, *Catalunya mil anys enrera (segles X-XI)*. Vol. I. Edicions 62, Barcelona 1979, p. 17.
- [17] Michel ZIMMERMANN. *Écrire et lire en Catalogne (IXe-XIIe siècle)*. Vol. I. Casa de Velázquez, Madrid 2003, p. 9-22.
- [18] Miquel BARCELÓ. «Los límites de la información documental escrita». A: ÍD. *Arqueología medieval en las afueras del «medievalismo»*. Crítica, Barcelona 1988, p. 73-87.
- [19] Ramon d'ABADAL. «Els preceptes carolíngis per al Pallars (segle IX)». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, núm. 26, Barcelona 1954-1956, p. 30-42; Antonio DURAN, «Actas del Concilio de Jaca». A: *Signos. Arte y cultura en el Alto Aragón Medieval*. Gobierno de Aragón, Diputación Provincial de Huesca, Jaca-Osca 1993, p. 284.
- [20] Ángel CANELLAS. «Lo falso en el campo de la di-

- plomática. Documentos falsos y adulterados de Sancho Ramírez, rey de Aragón y Navarra (1062-1094)». A: *Falsos y falsificaciones de documentos diplomáticos en la Edad Media*. Comisión Internacional de Diplomática, Saragossa 1991, p. 29-36; Ettore CALS. «Il falso nel documento privato fra XII e XIII secolo». A: *Atti della Società Ligure de Storia Patria*, núm. 29/2, Gènova 1989, p. 215-277.
- [21] Flocel SABATÉ. *L'expansió territorial de Catalunya (Segles IX-XII): conquesta o repoblació?* Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 1996, p. 19-21.
- [22] Pilar OSTOS i María Luisa PARDO. «La teoría de la falsedad documental en la Corona de Castilla». A: *Falsos y falsificaciones de documentos diplomáticos en la Edad Media*. Comisión Internacional de Diplomática, Saragossa 1991, p. 174; Maria Teresa FERRER. «Irregularitats i falsificacions notariales». A: *Actes del I Congrés d'Història del Notariat Català (Barcelona, 1993)*. Fundació Noguera, Barcelona 1994, p. 474.
- [23] José Manuel RUIZ ASENCIO. «Los orígenes de la Diplomática y la Paleografía como ciencia: Mabillon y el «Nouveau Traité»». A: *III Jornadas de la Sociedad Española de Ciencias y Técnicas Historiográficas (Murcia, 21-23 de junio de 2005)*. Comunidad Autónoma de la Región de Murcia, Murcia 2005, p. 15-34.
- [24] Lucien BARRAU-DIHIGO. «Étude sur les actes des rois asturiens (710-910)». *Revue Historique*, núm. XLVI, París 1919, p. 1-192.
- [25] Respecte dels documents urgellesos del segle IX i anteriors, Trenchs i Conde concloueren que «es imposible, aún hoy, en algunos casos, saber cuáles son documentos auténticos y cuáles falsos o interpolados» (Josep TRENCHS i Rafael CONDE. «La escribanía-cancillería de los Condes de Urgel (siglo IX-1414)». A: *Folia Munichensia*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 1985, p. 17).
- [26] Flocel SABATÉ. «Les guerres du XIX siècle, la “desamortización” et la sorte des archives catalanes». A *Internacional Conference Revolution and Archives (Moscow, april, 2006)*, en premsa.
- [27] Flocel SABATÉ i Ramon ALBERCH. «Archivist's training in Catalonia». *Insar. Information Summary on Archives*, núm. 3, Brussel·les 1997, p. 8-9.
- [28] Flocel SABATÉ. *La feudalización de la sociedad catalana*. Editorial Universidad de Granada, Granada 2007, p. 21-24.
- [29] Georges DUMÉZIL. *Mito y epopeya*. I. *La ideología de las tres funciones en las epopeyas de los pueblos indoeuropeos*. Seix Barral, Barcelona 1977.
- [30] ARISTÒTIL. *Política*. Centro de Estudios Constitucionales, Madrid 1983, p. 167.
- [31] Maurice de WULF. *The System of Thomas Aquinas*. Dover Publications, Nova York 1959, p. 8-45.
- [32] Ángel LÓPEZ-AMO. «El pensamiento político de Eximeniç en su tratado de “Regiment de prínceps”». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. XVII, Madrid 1946, p. 119.
- [33] Francesc EIXIMENIS. *Dotzè del Crestià*, cap. CLVI (Francesc EIXIMENIS. *Dotzè llibre del Crestià*. Vol. I.I. Universitat de Girona, Diputació de Girona, Girona 2005, p. 337-339).
- [34] Flocel SABATÉ. «Municipio y monarquía en la Cataluña bajomedieval». *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, núm. 13, Alacant 2000-2002, p. 255-282.
- [35] José Eduardo REIS. *Do espírito da utopia: lugares utópicos e eutópicos, tempos proféticos nas culturas literárias portuguesa e inglesa*. Fundação Calaouste Gulbekian, Lisboa 2007, p. 322.
- [36] James HARRINGTON. «The commonwealth of Oceana». A: ÍD. *The Oceana and others Works*. A. Millar, Londres 1747, p. 203.
- [37] Henrico SPELMANNO. *Glossarium Archaeologicum*. Excudebat Tho. Braddyll, Londres 1687, p. 218.
- [38] John BURROW. *A history of histories*. Vintage Books, Nova York 2009, p. 283-301.
- [39] J. G. A. POCOCK *The Ancient Constitution and the Feudal Law: A Study in English Historical Thought in the Seventeenth Century*. Cambridge University Press, Cambridge 1957, p. 95.
- [40] Robert BOUTRUCHE. *Seigneurie et féodalité*. Vol. I. Éditions Montaigne, París 1968, p. 12-13.
- [41] «La Féodalité, qui a la convention pour principe, et pour sceau la foi réciproque des Parties, oblige les Rois à notre égard, comme il nous oblige envers eux» (M. LE COMTE DE BOUVILLIERS. *Histoire de l'ancien gouvernement de la France avec XIX lettres historiques sur les parlements ou états généraux*. Tom I. Compagnie des libraires associés, l'Haia-Amsterdam 1727, p. 156-157).
- [42] «C'est un beau spectacle que celui des lois féodales. Un chêne antique s'élève; l'oeil en voit de loin les feuillages; il approche, il en voit la tige; mais il n'en aperçoit point les racines: il faut percer la terre pour les trouver» (MONTESQUIEU, *De l'esprit des lois*, llibre xxx, cap. 1; www.classiques.uqac.ca/classiques/Montesquieu/de_esprit_des_lois/partie_6/de_esprit_des_lois_6.html).
- [43] VOLTAIRE. «Extrait d'un mémoire pour l'entière abolition de la servitude en France». A: *Oeuvres complètes de Voltaire*, ed. a cura de Louis Moland. Tom 29. Garnier, París 1885, p. 403-406.
- [44] VOLTAIRE. *Cándido y otros cuentos*. Alianza Editorial, Madrid 1982, p. 58.
- [45] Jean-Jacques ROUSSEAU. *Du contrat social*. Aubier Montaigne, París 1943, p. 58.
- [46] John MARKOFF. *The Abolition of feudalism. Peasants, lords and legislators in the French Revolution*. The Pennsylvania State University Press, University Park, 1996, p. 10.
- [47] Alfred COBBAN. *The Social Interpretation of the*

- French Revolution*. Cambridge University Press, Cambridge 1964, p. 34-35.
- [48] John MARKOFF. *The Abolition of feudalism. Peasants, lords and legislators in the French Revolution*. The Pennsylvania State University Press, University Park, 1996, p. 10 i 516-559.
- [49] Adolphe THIERS. *Historia de la Revolución Francesa*. Petronio, Barcelona 1973, p. 520-600.
- [50] Philippe SAGNAC i Pierre CARON (ed.). *Les comités des droits féodaux et de législation et l'abolition du régime seigneurial (1789-1793)*. Imprimerie Nationale, París 1907.
- [51] John MARKOFF. *The Abolition of feudalism. Peasants, lords and legislators in the French Revolution*. The Pennsylvania State University Press, University Park, 1996, p. 561-611
- [52] Michel PÉRONNET. *Vocabulario básico de la Revolución Francesa*. Crítica, Barcelona 1985, p. 154-157.
- [53] Karl MARX. *El capital*. Vol. I. Siglo Veintiuno de España Editores, Madrid 1983, p. 94.
- [54] Karl MARX i Friedrich ENGELS. *The Communist Manifesto*. Penguin Books, Londres 2002, p. 222.
- [55] Wilhelm DILTHEY. *El mundo histórico*. Fondo de Cultura Económica, Mèxic 1978, p. 314.
- [56] Walter SCOTT. *Ivanhoe*. Ticknor and fields, Boston 1868, p. 36.
- [57] El moviment urbà medieval s'interpreta, de l'una i de l'altra manera, amb un caire revolucionari, ja sigui contra els senyors o contra capes burgeses superiors, tot concordant amb l'entorn dels historiadors: «les historiens de la "commune" au xiiè siècle, voire encore au xxe, restaient imbus du climat révolutionnaire des insurrections parisiennes de 1830 et 1848, préludes à la Commune de Paris de 1871» (Raymonde FOREVILLE, «Du Doomsday book à la grande charte: guindes, franchises et chartes urbaines». A: *Les origines des libertés urbaines. Actes du XVI Congrès des Historiens Médiévisites de l'Enseignement Supérieur (Rouen, 7-8 Juin 1985)*. Publications de l'Université de Rouen, Rouen 1990, p. 163).
- [58] Josep PUIG i CADAFALCH, Antoni de FALGUERA i Josep GODAY. *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Vol. I. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1909 (facsimil: Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 2001), p. 397.
- [59] Josep TORRAS i BAGES. *La tradició catalana*. Selecta, Barcelona 1966 (1a edició, 1892), p. 140-141.
- [60] Antoni AULÈSTIA. *Història de Catalunya*. Vol. I. Imprenta La Renaixensa, Barcelona 1887, p. 171-172.
- [61] Jaume Sobrequès farà notar que «la tremenda ingenuïtat d'aquesta concepció historiogràfica d'Aulèstia és exponent clar del pensament conservador d'una gran part de la burgesia catalanista de fi de segle» (Jaume SOBREQUÈS. «Les històries generals de Catalunya en el període històric de la Renaixença i el Romanticisme (segle xx)». A: *La historiografia catalana. Balanç i perspectives*. Cercle d'Estudis Històrics i Socials, Girona 1990, p. 30).
- [62] Eduardo de HINOJOSA. «La servidumbre en Cataluña durante la edad media»; «Origen y vicisitudes de la pagesia de remensa en Cataluña»; «El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña». A: ÍD. *Obras*. Ministerio de Justicia-CSIC, Madrid 1948-1955, vol. I, p. 217-229; II, p. 11-33, 35 i 326.
- [63] Julián de CHÍA. *Bandos y bandoleros en Gerona. Apuntes desde el siglo XIV hasta mediados del XVII*. Vol. I. Imprenta de Ponciano Torres, Girona 1888, p. 13.
- [64] Fidel FITA. «Lo Papa Benet XIII y los pagesos de remensa». *La Renaixensa*, núm. II (Barcelona 1875), p. 11-16, 81-85 i 122-130.
- [65] Elies SERRA RÀFOLS. *Fernando el Católico y los payeses de remensa*. Tipografia Mariana, Lleida 1925.
- [66] Antoni BORI i FONTESTÀ. *Historia de Cataluña*. Imprenta de Henrich y compañía, Barcelona 1898, p. 67.
- [67] Josep TORRAS i BAGES. *La tradició catalana*. Selecta, Barcelona 1966 (1a edició, 1892), p. 140.
- [68] Ferran VALLS i TABERNER i Ferran SOLDEVILA. *Història de Catalunya*. Vol. I, Publicacions de l'Editorial Pedagògica Associació Pedagògica de l'Ensenyança Catalana, Barcelona 1922, p. 152.
- [69] M. SERRA i ROCA. *Història general de Catalunya*. Miguel Seguí, Barcelona 1920 (facsimil: Òptima, Barcelona 1999), p. 89.
- [70] Fidel FITA. «Cortes y Usajes de Barcelona en 1064. Textos inéditos». *Boletín de la Real Academia de la Historia*, núm. XVI-XVII, Barcelona 1890, p. 389-393; Ferran VALLS i TABERNER. «El problema de la formació dels Usatges de Barcelona». A: *Estudis d'Història Jurídica Catalana*. La Revista, Barcelona 1929 (facsimil: Universidad de Málaga, Málaga 1989), p. 57-69.
- [71] Norbert FONT i SAGUÉ. *Història de Catalunya*. Imprenta i Editorial Altés, Barcelona 1933 (1a edició, 1899), p. 60 i 79.
- [72] Ramon TORROJA. *Història de Catalunya per a nois i noies*. Imprenta Elzevira y libreria Cami, Barcelona 1933, p. 37.
- [73] Damià RICART. *Història de Catalunya*. Miquel A. Salvatella, editor, Barcelona 1935, p. 48.
- [74] Antoni de BOFARULL. *Historia crítica (civil y eclesiástica) de Cataluña*. Juan Aleu y Fugarull editor, Barcelona 1876, p. 187.
- [75] Max WEBER. *Economía y sociedad*. Fondo de Cultura Económica, Mèxic 1979, p. 204-213.
- [76] Georg Ludwig von MAURER. *Geschichte der Fronhöfe der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*. Enke, Erlangen, 1862-1864. 4 v.
- [77] Numa-Denis FUSTEL DE COULANGES. *Histoire des*

- institutions politiques de l'ancienne France*. Librairie Hachette, Paris 1877, p. 464.
- [78] Charles MORTET. *Féodalité. Sociologie générale. Histoire des institutions françaises* H. Lamirault et Cie éditeurs, Paris 1893, p. 7-8.
- [79] François Louis GANSHOF. *Qu'est-ce que la féodalité?* Lebègue, Brussel-les 1944.
- [80] Robert BOUTRUCHE. *Seigneurie et féodalité*. Vol. I. Aubier, Paris 1959.
- [81] Joseph CALMETTE. *Le monde féodal*. Presses Universitaires de France, Paris 1946.
- [82] MONTESQUIEU. *De l'esprit des lois*, llibre xxx, cap. 1 (www.classiques.uqac.ca/classiques/Montesquieu/de_esprit_des_lois/partie_6/esprit_des_lois_livre_6.doc).
- [83] VOLTAIRE. *Essai sur les moeurs*, capítol XXXXIII (http://classiques.uqac.ca/classiques/Voltaire/essai_moeurs_esprit_nations/essai_moeurs.html).
- [84] Georg von BELOW. *Territorium und Stadt*. Oldenburg, Munic 1923.
- [85] Luis SUÁREZ. *Manual de Historia Universal. Edad Media*. Espasa Calpe, Madrid 1980, p. 199.
- [86] Alexandro HERCULANO. *Apotamentos para a História dos Bens da Coroa e dos Forais (1843-1844), opúsculos*. Vol. IV. Viuda Bertrand, Lisboa 1882, p. 189-294.
- [87] Eduardo HINOJOSA. «El régimen señorial y la cuestión agraria en Cataluña durante la Edad Media». A: *Íd. Obras*. Vol. II. Ministerio de Justicia, CSIC, Madrid 1955, p. 42.
- [88] Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ. *En torno a los orígenes del feudalismo*. Editorial Universitaria de Buenos Aires, Buenos Aires 1979. 3 v.
- [89] Hilda GRASSOTTI. *Las instituciones feudo-vasalláticas en León y Castilla*. Centro Italiano di Studio sull'alto Medioevo, Spoleto 1969, 2 v.
- [90] Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ. «Otra vez Guadalete y Covadonga». *Cuadernos de Historia de España*, núm. I-2, Buenos Aires 1944, p. 11.
- [91] Claudio SÁNCHEZ-ALBORNOZ. *España, un enigma histórico*. Vol. II. Editorial Sudamericana, Buenos Aires 1956, p. 7.
- [92] Luis García de VALDEAVELLANO. *El feudalismo hispánico*. Crítica, Barcelona 1985, p. 85.
- [93] Carles CARDÓ. *Les dues tradicions. Història espiritual de les Espanyes*. Claret, Barcelona 1977, p. 25.
- [94] Paul H. FREEDMAN. «Un historiador que sabía dónde quería ir... (La obra de Jaume Vicens Vives en su contexto biográfico). El legado de Vicens». A: Jaume VICENS VIVES. *Juan II de Aragón (1398-1479): monarquía y revolución en la España del siglo xv*. Urgoiti editores, Pamplona 2003, p. LXVI.
- [95] Jaume VICENS VIVES. *Notícia de Catalunya*. Destino, Barcelona 1982, p. 109.
- [96] Jaume VICENS VIVES. *Historia económica de España*, Vicens-Vives, Barcelona 1987, p. 91.
- [97] Henry OSBORN TAYLOR. *The medieval mind. A history of the development of thought and emotion in the middle ages*. Vol. I. McMillan and Co., Londres 1927, p. 538-539.
- [98] Emmanuel MALYNSKI. *Fedeltà feudale dignità humana*. Edizione di Ar, Pàdua 1976.
- [99] Julius EVOLA. *Simboli della tradizione occidentale*. Arktos Edizioni, Carmagnola 1977.
- [100] Günther FRANZ. *Der deutsche Bauernkrieg*. Aktenband Nachdr, Munic-Berlin 1933.
- [101] Otto BRUNNER. *Land und Herrschaft: Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Südostdeutschlands im Mittelalter*. Veröffentlichungen des Instituts für Geschichtsforschung und Archivwissenschaft in Wien, Baden-bei-Wien, 1939.
- [102] Marco REVELLI. «Il Medioevo della Destra: pluralità di immagini strumentali». *Quaderni Medievali*, núm. 16, Bari 1983, p. 109-135.
- [103] George GORDON COULTON. *The Medieval Village*. Dover Publications Inc., Nova York 1989, p. 378-379.
- [104] Z. V. UDALTZOVA i E. V. GUTNOVA. «La transición del esclavismo al feudalismo». A: *La génesis del feudalismo en los países de Europa*. Akal, Madrid 1981, p. 195.
- [105] Paul D. HARVEY. *A Medieval Oxfordshire Village: Chusma 1240-1400*. Oxford Univeristy Press, Oxford 1965.
- [106] Maurice DOBB. *Studies in the Development of Capitalism*. Rouledge, Londres 1946.
- [107] Christopher DYER. *Lords and Peasants in a Changing Society: Estates of the Bishopric of Worcester, 680-1540*. Hardcover, Cambrige 1980.
- [108] Witold KULA. *Teoría económica del sistema feudal*. Siglo XXI, Madrid 1974.
- [109] Charles PARAIN, Pierre VILAR et al. *El feudalismo*. Sarpe, Madrid 1985.
- [110] Pierre BONNASSIE. *Vocabulario básico de la historia medieval*. Crítica, Barcelona 1983, p. 95.
- [111] Ludolf KUCHENBUCH i Bernd MICHAEL (dir.). *Feudalismus. Materialien zur Theorie und Geschichte*. Illstein, Frankfurt 1977.
- [112] Rodney HILTON. *Les ciutats medievals*. L'Avenç, Societat Catalana d'Estudis Històrics, Barcelona 1989.
- [113] Yves BAREL. *La ciudad medieval. Sistema social - Sistema urbano*. Instituto de Estudios de Administración Local, Madrid 1981, p. 11-18.
- [114] Marc BLOCH. *La société féodale*. Éditions Albin Michel, Paris 1994, p. 99-114.
- [115] Marcellin BOUDET. *Cartulaire du prieuré de Saint-Flour*. Collection de documents inédits publiés par ordre de S.A.S. le prince Albert Ier, prince souverain de Monaco. Mònaco 1910; Charles Edmon PERRIN. *Recherches sur la seigneurie rurale en Lorraine, d'après els plus anciens censiers (IXe-XIIIe siècles)*. Vol. I. *Les Belles Lettres*. Paris 1935 (Publications de la Faculté de Lettres de l'Université de Strasbourg,

- Estrasburg 1935); Roger AUBENAS. «Les châteaux forts des xe et xie siècles. Contribution à l'étude des origines de la féodalité». *Revue historique du droit français et étranger*, núm. xv, París 1937, p. 548-586.
- [116] Ramon d'ABADAL. *L'abat Oliba, bisbe de Vic, i la seva època*. Urgoti editores, Pamplona 2003, p. 180.
- [117] Georges DUBY, *Guerreros y campesinos. Desarrollo inicial de la economía europea (500-1200)*. Siglo Veintiuno de Editores, Madrid, 1985; ÍD. *Los tres órdenes o lo imaginario del feudalismo*. Argot, Barcelona 1983.
- [118] Georges DUBY. «Prólogo». A: José Enrique RUIZ-DOMÉNEC. *La memoria de los feudales*. Argot, Barcelona 1984, p. 5.
- [119] Pierre TOUBERT. *Les structures du Latium Medieval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIIe siècle*. École Française de Rome, Rome 1973, 2 v.
- [120] Pierre BONNASSIE. *La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle*. Association des Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail. Tolosa de Lenguadoc 1976. 2 v.
- [121] Jean-Pierre POLY. *La Provence et la société féodale: 879-1166, contribution à l'étude des structures dites féodales dans le Midi*. Bordas, París 1976.
- [122] La reivindicació dels feudalismes meridionals s'escenificà amb una coneguda trobada celebrada a Roma el 1978: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen*. École Française de Rome, Roma 1980.
- [123] Jean-Pierre POLY i Éric BOURNAZEL. *El cambio feudal (siglos X al XII)*. Labor, Barcelona 1983.
- [124] Robert FOSSIER. *La infancia de Europa*. Vol. I. Labor, Barcelona 1984, p. 307.
- [125] Dominique PERROT i Roy PREISWERK. *Ethnocentrisme et Histoire. L'Afrique, l'Amérique indienne et l'Asie dans les manuels occidentaux*. Anthropos, París 1975, p. 234-285.
- [126] Maurice GODELIER. «La notion de "mode de production asiatique" et les schémas marxistes d'évolution des sociétés». A: *Sur le «mode de production asiatique»*. Éditions Sociales, París 1974, p. 55-56.
- [127] Gianni SOFRI. *O modo do produção asiático. História de uma controversia marxista*. Paz e Terra, Rio de Janeiro 1977, p. 144.
- [128] Elizabeth A. R. BROWN. «The Tyranny of a Construct: Feudalism and historians of Medieval Europe». *American Historical Review*, núm. 79, Washington 1974, p. 1063-1088.
- [129] J. Ambrose RAFTIS. *Tenure and mobility: Studies in the Social History of the Medieval English Village*. Pontifical Institute of Medieval Studies, Toronto 1964.
- [130] Paul FREEDMAN. «Seigneurie et paysannerie au Moyen Âge. Un retrait de l'historiographie américaine». *Histoire et Sociétés Rurales*, núm. 14, Angers 2000, p. 155-159.
- [131] Alan MACFARLANE. *The origins of English Individualism: Family, Property and Social Transition*. Oxford University Press, Oxford 1978.
- [132] Andrew LEWIS. *Royal Succession in Capetian France: Studies on Familial Order and the State*. Harvard Historical Studies, Cambridge Mass., 1981; Geoffrey KOZIOL, *Begging Pardon and Favor: Ritual and Political Order in Early Medieval France*. Cornell University Press, Ithaca 1992; Barbara ROSENWEIN. *Negotiating Space: Power, Restraint and Privileges of Immunity in Early Medieval Europe*. Cornell University Press, Ithaca 1999.
- [133] Stephen WEIBENBER. «Tours judiciaires, justice et responsabilité sociale dans la Provence médiévale: IXe-XIe siècle». *Revue Historique*, núm. CCLXVII/2, París 1982, p. 273-288.
- [134] Alain GUEREREAU. *El feudalismo. Un horizonte teórico*. Crítica, Barcelona 1984, p. 199-241.
- [135] Guy BOIS. *La revolución del año mil. Lounard, aldea del Mâconnais, de la Antigüedad al feudalismo*. Crítica, Barcelona 1991.
- [136] En aquest sentit, esdevé una correcció necessària, atès que, com comenta Jean-Louis Paul: «la théorie de la succession des modes de production –esclavage antique, servage médiéval, salariat industriel– est inapplicable comme description d'«étapes» chronologiques» (Jean-Louis PAUL, *L'automne de la Féodalité. Essai sur la formation du monde étatique-marchand (XIe-XVe siècle)*. Ressouvenances, Coeuvres 1997, p. 67).
- [137] Guy BOIS. *La grande dépression médiévale XIe et XIIe siècles. Le précédent d'une crise systémique*. Presses Universitaires de France, París 2000, p. 177-211.
- [138] E. M. STAERNAN. «La caída del régimen esclavista». A: *La transición del esclavismo al feudalismo*. Akal, Madrid 1981, p. 102-103.
- [139] Charles PARAIN. «Evolución del sistema feudal europeo». A: Charles PARAIN, Pierre VILAR *et al.* *El feudalismo*. Sarpe, Madrid 1985, p. 33.
- [140] Perry ANDERSON. *Transiciones de la Antigüedad al feudalismo*. Siglo Veintiuno de España Editores, Barcelona 1984.
- [141] Pierre BONNASSIE. «Sur la formation du féodalisme catalan et sa première expansion (jusqu'à 1150 environ)». *Estudi General*, núm. 5-6, Girona 1985-1986, p. 12.
- [142] Antoni RIERA. «Taula rodona. El temps i l'espai del feudalisme a Catalunya». *El temps i l'espai del feudalisme. VI Curs d'estiu Comtat d'Urgell (Balaguer, juliol, 2001)*. Pagès, Lleida 2002, p. 562.
- [143] Cal destacar Josep Maria Salrach, que, tot i partir al començament de la dècada dels setanta d'una acceptació dels plantejaments institucionalistes de Boutruche –«es una positiva definició del feuda-

- lismo» (Josep Maria SALRACH. «Régimen señorial y feudalismo en la Alta Edad Media». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7, Barcelona 1970-1971, p. 791)–, passa a assumir les explicacions de Bonnassie (Josep Maria SALRACH. *Història dels Països Catalans. Dels orígens a 1714*. Edhasa, Barcelona 1982, p. 330-361), les desenvolupa en la seva extensa obra de recerca, les promou en diversos llibres d'alta divulgació i entra al segle XXI reivindicant fins i tot les mateixes formulacions i metàfores que havia emprat Bonnassie (Josep Maria SALRACH. «¿Qué diferenciaba a los campesinos del siglo IX de los del siglo XII en Catalunya?». A: *Señores, siervos, vasallos en la Alta Edad Media. XXVIII Semana de Estudios Medievales (Estella, 16-20 julio 2001)*. Gobierno de Navarra, Pamplona 2002, p. 362).
- [144] Encara el 2001, Pere Ortí comença la seva encertada recerca sobre els orígens del *bovatge* (impost directe sobre el bestiar i els béns mobles i immobles al començament d'un regnat) als segles XII i XIII donant per fet que els pactes feudals establerts a mitjan segle XI permeten afirmar que «entre 1060 i 1070, la totalitat de la Catalunya cristiana es trobava per primera vegada reunida sota l'autoritat dels comtes de Barcelona i que aquests no eren vassalls de ningú» (Pere ORTÍ, «La primera articulació del estado feudal en Cataluña a través de un impuesto: el bovatge (ss. XII-XIII)». *Hispania*, núm. LXI/3-209, Madrid 2001, p. 973).
- [145] Per exemple, un manual usual com el de Previté-Orton es limitava a dir que «social and constitutional conditions in the Christian States of Spain during the process of the Reconquest varied according to the state, but as a whole were more advanced and save in Catalonia, less feudalized in jurisdiction than was their neighbour France» (Charles William PREVITÉ-ORTON, *The shorter Cambridge Medieval History*. Vol. II. Cambridge University Press, Cambridge 1952, p. 832).
- [146] Flocel SABATÉ. «Entrevista. Paul Freedman». *Avui*, 20 de setembre de 2008, Suplement Cultura, p. 11.
- [147] Pierre BONNASSIE. «Du Rhône à la Galice: genèse et modalités du régime féodal». A: *Structures féodales et féodalisme dans l'Occident méditerranéen (xe-xiiiè siècles)*. *Bilan et perspectives de recherches (Rome, 10-13 octobre 1978)*. École Française de Rome, Roma 1980, p. 17-56.
- [148] Ernesto PASTOR DÍAZ DE GARAYO. *Castilla en el tránsito de la Antigüedad al Feudalismo. Poblamiento, poder político y estructura social del Arlanza al Duero (siglos VII-XII)*. Junta de Castilla y León, Valladolid 1996.
- [149] Juan José LARREA. *La Navarre du IXè au XIIIè siècle*. DeBoeck, París-Brussel-les 1998.
- [150] Carlos REGLERO. «Reseñas: Pastor Díaz de Garayo, Ernesto, "Castilla en el tránsito de la Antigüedad al Feudalismo. Poblamiento, poder político y estructura social del Arlanza al Duero (siglos VII-XII)"». *Hispania*, núm. LIX/2-202, Madrid 1999, p. 730.
- [151] Miguel LARRAÑAGA «Recensiones. Larrea, Juan José: "La Navarre du IXè au XIIIè siècle. Peuplement et société"». *Hispania*, núm. LXI/1-207, Madrid, 2001, p. 404.
- [152] «Aquesta visió s'acosta a la tesi de la mutació feudal en atorgar prioritat al poder polític com a mitjà de formació de la senyoria, però s'allunya d'aquesta tesi en establir-se que no es va donar un canvi sobtat i regionalment sincrònic per violenta imposició "ex nihilo" de nous costums» (Carlos ASTARITA. «Prácticas del conde y formación del feudalismo. Siglos VIII al XI». *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval (Revista de Historia Medieval)*, núm. 14, Alacant 2003-2006, p. 21).
- [153] David AERS. «Rewriting the Middel Ages: Some Suggestions». *Journal of Medieval and Renaissance Studies*, núm. 18, Los Angeles 1988, p. 221-240; Alain LIU. «The Power of Formalism: The New Historicism». *ELH*, núm. 56, Baltimore 1989, p. 721-771; Marina S. BROWNLEE, Kevin BROWNLEE i Stephen G. NICHOLS (dir.). *The New Medievalism*. John Hopkins University Press, Baltimore-Londres 1991.
- [154] William TEBRAKE. *A plague of Insurrection: Popular Politics and Peasants Revolt in Flanders, 1323-1328*. University of Pennsylvania Press, Filadèlfia 1993; Richard M. WUNDERLI. *Peasant Fires: The Drummer of Niklashausen*. The Indiana University Press, Bloomington 1992; Steven JUSTICE, *Wrying and Rebelión, England, 1381*. University of California Press, Berkeley 1994.
- [155] Andreu VARELA i Joan Ramon VARELA. *Pagesos i remences. El món rural medieval*. Barcanova, Barcelona 1993, p. 31.
- [156] Xavier HERNÁNDEZ. *Ensenyar Història de Catalunya*. Graó, Barcelona 1990, p. 117.
- [157] Manuel RIU. «Hipòtesis entorn dels orígens del feudalisme a Catalunya». *Quaderns d'Estudis Medievales*, núm. II/4-1, Barcelona 1981; ÍD. «El paper dels "castra" en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona». *Ausa*, núm. X/102-104, Vic 1982, p. 195-208; ÍD. «A propósito del feudalismo todavía». A: *Estudios en homenaje a Don Claudio Sánchez Albornoz en sus 90 años*. Vol. II. Instituto de Historia de España, Buenos Aires 1983, p. 65-82.
- [158] José Enrique RUIZ-DOMÉNEC. «La primera estructura feudal (Consideraciones sobre la producción, el poder y el parentesco en Cataluña durante el siglo XI)». *Quaderni Catanensi di studio Classici e Medievali*, núm. IV/8, Catània 1982, p. 301-368.

- [159] José Enrique RUIZ-DOMÉNEC. *L'estructura feudal. Sistemes de parentiu i teoria de l'aliança en la societat catalana (c. 980 - c. 1220)*. Edicions del Mall, Barcelona 1985, p. 91-93 i 25.
- [160] Flocel SABATÉ, "Història medieval". A: *Història de Piera*. Pagès, Lleida 1999, p. 132-136.
- [161] Blanca GARÍ, «Las "querimoniae" feudales en la documentación catalana del siglo XII (1131-1178)». *Medievalia*, núm. 5, Bellaterra 1984, p. 7-49.
- [162] Thomas N. BISSON. «The Crisis of the Catalanian franchises (1150-1200)». *Estudi General*, núm. 5-6, Girona 1985-1986, p. 153-172.
- [163] Thomas N. BISSON. «The «feudal revolution»». *Past&Present*, núm. 142, Oxford 1994, p. 42.
- [164] Josep Maria SALRACH. «Eslavitud, llibertat, servitud. L'evolució del camp català». *L'Avenç*, núm. 93, Barcelona 1986, p. 36-45.
- [165] Gaspar FELIU. «Els antecedents de la remença i els mals usos». *Quaderns de la Selva*, núm. 13, Santa Coloma de Farners 2001, p. 209-228.
- [166] Gaspar FELIU. «La pagesia catalana abans de la feudalització». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 36, Barcelona 1996, p. 40.
- [167] Paul FREEDMAN. «Senyors i pagesos al camp feudal». A: Flocel SABATÉ i Joan FARRÉ (ed.). *Els grans espais baronials a l'edat mitjana. Desenvolupament socioeconòmic (Balaguer, juliol de 1996)*. Pagès, Lleida 2002, p. 15.
- [168] Paul FREEDMAN. *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Eumo, Vic 1993.
- [169] Paul FREEDMAN. «La servidumbre catalana y el problema de la revolución feudal». *Hispania*, núm. LVI/2-193, Madrid 1996, p. 435.
- [170] Lluís TO. «Le mas catalan du XIIIe s.: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie». *Cahiers de civilisation médiévale*, núm. XXVI, Poitiers 1993, p. 162-177; ÍD. «Els remences i el desenvolupament de les viles catalanes a l'entorn de 1200». A: Louis ASSIER ANDRIEU i Raymond SALA (ed.). *La Ciutat i els Poders. Actes del Col·loqui del 8è Centenari de la Carta de Poblament (23/25 d'octubre de 1997)*. Institut Català de Recerques en Ciències Socials, Perpinyà 2000, p. 133-156.
- [171] André GOURON. «Sur la compilation des Usages de Barcelone au douzième siècle». *El dret comú i Catalunya. Actes del VIII Simposi Internacional (Barcelona, 29-30 de maig de 1998)*. Fundació Noguera, Barcelona 1999, p. 219-232.
- [172] La limitació d'espai imposa que, de la seva extensa i minuciosa obra sobre els Usatges, sols pugui citar ara: Aquilino IGLESIA, «De Usatici quomodo inventi fuerunt». *Initium*, núm. 6, Barcelona 2001, p. 25-212.
- [173] Flocel SABATÉ. *L'expansió territorial de Catalunya: conquesta o repoblació?* Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 1996.
- [174] Flocel SABATÉ. «Organització administrativa i territorial del comtat d'Urgell». A: *El Comtat d'Urgell*. Edicions de la Universitat de Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, Lleida 1995, p. 17-70.
- [175] Michel ZIMMERMAN. «Des pays catalans à la Catalogne: genèse d'une représentation». A: Philippe SÉNAC (cur.), *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Presses Universitaires de Perpignan, Perpinyà 1995, p. 71-86.
- [176] Flocel SABATÉ. *El territori de la Catalunya medieval*. Fundació Salvador Vives Casajuana, Barcelona 1997, p. 267-281.
- [177] Manuel RIU. «El feudalismo en Cataluña». A: *En torno al feudalismo hispánico*. Vol. I. *Congreso de Estudios Medievales*. Fundación Sánchez Albornoz, Àvila 1989, p. 375.
- [178] Paul FREEDMAN. «Senyors i pagesos al camp feudal». A: *Els grans espais baronials a l'edat mitjana. Desenvolupament socioeconòmic. I Curs d'Estiu Comtat d'Urgell (Balaguer, juliol 1996)*. Pagès, Lleida 2002, p. 16.
- [179] Antoni RIERA. «La historia medieval en Cataluña (1990-1995). Un balance breve de las últimas investigaciones». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 27, Barcelona 1997, p. 517.
- [180] Dominique BARTHÉLEMY. *La mutation de l'an mil a-t-elle eu lieu? Servage et chevalerie dans la France des xe et xie siècles*. Librairie Arthème Fayard, Paris 1997, p. 24.
- [181] Paulino IRADIEL. «Feudalismo agrario y artesanado corporativo». *Studia Historica. Historia Medieval*, núm. II, Salamanca 1984, p. 62.
- [182] Giuseppe SERGI. «Feudalismo senza "sistema"». *Prometeo. Revista trimestrale di scienze e storia*, núm. 10, Milà 1993, p. 61; ÍD. *La idea de Edad Media*. Crítica, Barcelona 2001, p. 57.
- [183] Barbara H. ROSENWEIN. «Le lit de Procuste de Guy Bois». *Médiévales. Langues, textes, histoire*, núm. 21, París, tardor de 1991, p. 16.
- [184] Susan REYNOLDS. *Fiefs and Vassals: The Medieval Evidence Reinterpreted*. Oxford University Press, Oxford 1994.
- [185] Paul R. HYAMS. «The end of feudalism?». *Journal of Interdisciplinary History*, núm. 27:4, Cambridge 1996, p. 655-662.
- [186] Pierre BONNASSIE. «Introduction». A: Pierre BONNASSIE (ed.). *Fiefs et féodalités dans l'Europe méridionale (Italie, France du Midi, Péninsule Ibérique) du xe au XIIIe siècle*. CNRS, Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa de Llenguadoc 2002, p. 8.
- [187] Paulino IRADIEL. *Las claves del feudalismo*. Planeta, Barcelona 1991, p. 110.
- [188] Paul OURLIAC. «La féodalité et son histoire». *Revue d'histoire du droit français et étranger*, núm. 73, París 1995, p. 1-21.
- [189] Stroud F. C. MILSON. *The Legal Framework of England Feudalism*. Cambridge University Press,

- Cambridge 1976; Robert C. PALMER, «The Feudal Framework of England Law». *Michigan Law Review*, núm. 79, Ann Arbor 1981, p. 1130-1164; Patrick GEARY, «Moral obligations and Peer Pressure. Conflict Resolution in the medieval Aristocracy». A: Claude DUHAMEL-AMADO i Guy LUBRICHON (ed.). *Georges Duby. L'Écriture de l'histoire*. De Boeck, Brussel·les 1996, p. 217-222.
- [190] Fredric L. CHEYETTE. *Ermengard of Narbonne and the World of the Troubadours*. Cornell Univeristy Press, Ithaca-Londres 2001, p. 187-247.
- [191] Stephen WHITE. «Pactum... Legem vincit et Amor Judicium». The Settelement of Disputes by Compromise in 11th Century France». *The American Journal of Legal History*, núm. 22, Filadèlfia 1979, p. 281-308; Íd. «Inheritances and legal arguments in Western France, 1050-1150». *Traditio*, núm. XLIII, Nova York 1987, p. 55-102.
- [192] Richard C. HOFFMANN. «Outsiders by Birth and Blood: Racist Ideologies and Realities Around the Periphery of Medieval European Culture». *Studies in Medieval and Renaissance History*, núm. 6, Durham 1983, p. 14-21; Lawrence C. POOS. *A rural society alter the Black Death: Essex 1350-1525*. Cambridge University Press, Cambridge 1991; Teófilo RUIZ. *Crisis and Continuity. Land and Town in Late Medieval Castile*. University of Pennsylvania Press, Filadèlfia 1994.
- [193] Thomas N. BISSON. *Tormented voices. Power, Crisis and Humanity in rural Catalonia 1140-1200*. Harvard University Press, Cambridge-Londres 1998.
- [194] Adam J. KOSTO. *Making Agreements in Medieval Catalonia. Power, Order and the Written Word, 1000-1200*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
- [195] Jeffrey A. BOWMAN. *Shifting Landmarks. Property, proof, and dispute in Catalonia around the year 1000*. Cornell University, Ithaca 2004.
- [196] Flocel SABATÉ. *La feudalización de la sociedad catalana*. Editorial Universidad de Granada, Granada, 2007.
- [197] José Ángel GARCÍA DE CORTÁZAR. «Societat medieval i organització de l'espai. El cas de Castella del segle VIII al XII». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. VIII, Barcelona 1997; Íd. «Estructuras sociales y relaciones de poder en León y Castilla en los siglos VIII a XIII: la formación de una sociedad feudal». A: *Il feudalissimo nell'alto Medioevo. XLVII Settimana di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo (Spoleto, 1999)*. Il Centro, Spoleto 2000, p. 497-563.
- [198] Thomas N. BISSON. *The crisis of the twelfth century. Power, Lordship, and the Origins of European Government*. Princeton University Press, Princeton 2009.
- [199] Henri PIRENNE. *Las ciudades de la edad media*. Alianza Editorial, Madrid 1992, p. 139-152.
- [200] Christophe BROOKE. *The twelfth century Renaissance*. Harcourt Brace & World, Nova York 1970.
- [201] Eugene L. MENDONSA. *The scripting of domination in medieval Catalonia. A anthropological view*. Carolina Academic Press, Durham 2008.
- [202] Mendonsa, al prefaci de l'obra, confessa que «I started writing parts of this in 1980 but life interceded and I am just now finishing it up in 2007», i realment, tot i llegir, sintetitzar i citar explícitament destacades aportacions recents d'autors com Bisson, Freedman o Kosto, entre d'altres, l'obra, en la seva articulació axial, sembla més ancorada en el pensament del 1980 que no pas en el del 2007.
- [203] ACA, Cancelleria, pergamins de Ramon Berenguer I, sense data, 34 (Gaspar FELIU i Josep Maria SALRACH (ed.). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell a Ramon Berenguer I*. Vol. III. Fundació Noguera, Barcelona 1999, p. 1485), entre altres.
- [204] Flocel SABATÉ. *La feudalización de la sociedad catalana*. Editorial Universidad de Granada, Granada 2007, p. 136.
- [205] Josep M. SALRACH. «Agressions senyoriales i resistències pageses en el procés de feudalització (s. IX-XII)». A: *Revoltes populars contra el poder de l'estat*. Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Barcelona 1992, p. 18.
- [206] Barbara H. ROSENWEIN, «Le lit de Procuste de Guy Bois». *Médiévales. Langues, textes, histoire*, núm. 21, París, tardor del 1991, p. 11-16.
- [207] Pierre BONNASSIE. *La Catalogne du milieu du xe à la fin du xie siècle*. Vol. I. Association des Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, Tolosa de Llenguadoc 1976, p. 625-644.
- [208] José Enrique RUIZ-DOMÉNEC. *L'estructura feudal. Sistema de parentiu i teoria de l'aliança en la societat catalana (c. 980 - c. 1220)*. Edicions del Mall, Barcelona 1985, p. 75.
- [209] Flocel SABATÉ. «Història medieval». A: *Història de Piera*. Pagès, Lleida 1999, p. 132-136.
- [210] Gaspar FELIU i Josep Maria SALRACH (dir.). *Els pergamins de l'Arxiu Comtal de Barcelona de Ramon Borrell II a Ramon Berenguer I*. Vol. II. Fundació Noguera, Barcelona 1999, p. 667-693.
- [211] Paul FREEDMAN. «Senyors i pagesos al camp feudal». A: Flocel SABATÉ i Joan FARRÉ (ed.). *Els grans espais baronials a l'edat mitjana. Desenvolupament socioeconòmic (Balaguer, 1996)*. Pagès, Lleida 2002, p. 19.
- [212] Randall COLLINS. *Macrohistory*. Stanford University Press, Stanford 2000.
- [213] Matt PERRY. *Marxism and History*. Palgrave Macmillan, Londres 2002.
- [214] Luis GARCÍA-GUIJARRO. «El positivismo alemán y la edad media: la construcción de un paradigma histórico e historiográfico». *Aragón en la Edad Media*, núm. XIV-XV, Saragossa 1999, p. 641-652.

- [215] Miguel ARTOLA. «La construcció de la Historia», *Márgenes*, núm. 1, novembre-desembre 1991, p. 55.
- [216] Flocel SABATÉ. «El temps i l'espai del feudalisme». *El temps i l'espai del feudalisme. VI Curs d'estiu comtat d'Urgell (Balaguer, juliol, 2001)*. Pagès, Lleida 2004, p. 71.
- [217] Flocel SABATÉ. «Estructura socio-econòmica de l'Anoia (segles x-xiii)». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 13, Barcelona 1992, p. 176-187.
- [218] Michel ZIMMERMAN. «Naissance d'une principauté: Barcelone et les autres comtés catalans aux alentours de l'an Mil». A: *Catalunya i França Meridional a l'entorn de l'any mil. Actes del Col·loqui Internacional Hug Capet (Barcelona, juliol 1987)*. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona 1991, p. 130-131.
- [219] André BONNERY. «El marc històric. El Capcir». A: Antoni PLADEVALL (dir.). *Catalunya romànica*. Vol. XXV. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1996, p. 213-224.
- [220] Albert BENET. *El procés d'independència de Catalunya (897-989)*. Institut d'Arqueologia, Història i Ciències Naturals, Sallent 1988, p. 20-27 i 29-40.
- [221] Josep CAMPRUBÍ. «Los "castra" fronterizos de la parte occidental del condado de Berguedá (Barcelona) en los años centrales del siglo x: el reflejo de las rivalidades condales». A: Amador RUBIAL (coord.). *Actas del III Congreso de Castellología Ibérica (Guadalajara, 28 de octubre-1 de noviembre de 2005)*. Asociación Española de Amigos de los Castillos, Diputación Provincial de Palencia, Madrid 2005, p. 83-92.
- [222] Antoni PLADEVALL. «L'organització de l'Església a la Catalunya carolíngia». A: *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles ix i x)*. Patronat del Museu Nacional d'Art de Catalunya, Barcelona 1999, p. 58.
- [223] Antoni BACH. *Col·lecció diplomàtica del monestir de Santa Maria de Solsona: el Penedès i altres llocs del comtat de Barcelona (segles x-xv)*. Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Barcelona 1987, p. 45.
- [224] Josep RIUS. *Cartulario de «Sant Cugat» del Vallés*. Vol. I. CSIC, Barcelona 1945, p. 285; Jesús ALTURO. *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200 (Aproximació històrico-lingüística)*. Vol. II. Fundació Noguera, Barcelona 1985, p. 14.
- [225] Josep Maria SALRACH. «El comte Guifré de Besalú i la revolta de 957. Contribució a l'estudi de la noblesa catalana en el segle x». *II Assemblea d'Estudis sobre el comtat de Besalú. Actes*. Amigos de Besalú y su Condado, Olot 1973, p. 3-36.
- [226] Cebrià BARAUT. «Els documents dels segles ix i x conservats a l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, vol. II, la Seu d'Urgell 1979, p. 97-98.
- [227] Ramon d'ABADAL. *Catalunya carolíngia. Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Institut d'Estudis Catalans, Barcelona 1955, p. 385.
- [228] Josep Maria FONT RIUS. *Cartas de población y franquicia de Cataluña*. CSIC, Madrid-Barcelona 1969, vol. I.1, p. 18.
- [229] Manuel RIU. «El paper dels "castra" en la redistribució de l'hàbitat al comtat d'Osona». *Ausa*, X/102-104, Vic 1982, p. 401-409; Flocel SABATÉ. «Anoia. Marc històric». A: Antoni PLADEVALL (dir.). *Catalunya romànica*. Vol. XIX. Fundació Enciclopèdia Catalana, Barcelona 1992, p. 308-319; Josep CAMPRUBÍ. *Conquesta i estructuració territorial del Berguedà (s. ix-xi). La formació del comtat*. Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 2006, p. 99-126.
- [230] Flocel SABATÉ. «La tenència de castillos en la Catalunya medieval». A: José Vicente CABEZUELO (ed.). *Alcaidías y fortalezas en la España medieval*. Marfil, Alcoi 2006, p. 70-76.
- [231] Flocel SABATÉ. «L'Anoia durant l'època romànica (segles x-xiii)». *Miscellanea Aqualatensis*, núm. VII, Igualada 1995, p. 419.
- [232] Josep TORRÓ. «Jérusalem ou Valence: la première colonie d'Occident». *Annales. Histoire Sciences Sociales*, núm. 55, París 2000, p. 994-995.
- [233] Flocel SABATÉ. *L'expansió territorial de Catalunya (Segles IX-XII): Conquesta o repoblació?* Edicions de la Universitat de Lleida, Lleida 1996, p. 68-86.
- [234] Flocel SABATÉ. «Frontera peninsular e identitat (sigles ix-xii)». A: *Las Cinco Villas aragonesas en la Europa de los siglos XII y XIII. De la frontera natural a las fronteras políticas y socioeconómicas (foralidad y municipalidad)*. Institución Fernando el Católico, Saragossa 2007, p. 76-94.
- [235] Flocel SABATÉ. «La castralització de l'espai en l'estructuració d'un territori conquerit (Urgell, Pla d'Urgell, Garrigues i Segrià)». *Urtx*, núm. 11, Tàrrrega 1998, p. 9-16.
- [236] Flocel SABATÉ. «Les castlanies i la comissió de 1328». A: *Estudios sobre renta, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*. CSIC, Barcelona 1993, p. 177-241.
- [237] Antoni VIRGILI. «*Ad detrimentum Yspanie*». *La conquesta de Turtusa i la formació de la societat feudal (1148-1200)*. Universitat Autònoma de Barcelona, Universitat de València, València 2001; Flocel SABATÉ. *Història de Lleida. Alta edat mitjana*. Pagès, Lleida 2003.
- [238] Pere BENITO. «Els "clamores" de Sant Cugat contra el fill del Gran Senescal i altres episodis de terrorisme nobiliari (1161-1162)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 30, Barcelona 2000, p. 851-886.
- [239] Flocel SABATÉ. *La gent dels castells*. Montcalet Selectes, Igualada 1999, p. 37.
- [240] Pere BENITO. «La formació de la gran tinença pagesa i la gènesi del mas com a estructura senyorial (segles xii-xiii)». A: Maria Teresa FERRER, Josefina MUTGÉ i Manuel RIU (dir.). *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles ix-xviii)*. CSIC, Barcelona 2001, p. 107-108.

- [241] Paul FREEDMAN. *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*. Eumo, Vic 1993, p. 113-125.
- [242] Cebrià BARAUT. «Els documents, dels anys 1076-1092, de l'Arxiu Capitular de la Seu d'Urgell». *Urgellia*, núm. VII, la Seu d'Urgell 1984-1985, p. 76.
- [243] Albert BENET, *Històries insòlites*. Parcir Selectes, Manresa 1992, p. 109.
- [244] Aquilino IGLESIA. «El cartulario de Sant Cugat del Vallés: del «Liber Iudicorum» al «Corpus Iuris Civilis»». A: Joaquín CERDÁ Y RUÍZ-FUNES i PABLO SALVADOR CODERCH (ed.). *I Seminario de Historia del Derecho y Derecho Privado. Nuevas técnicas de investigación*. Universidad Autónoma de Barcelona, Bellaterra 1985, p. 164.
- [245] La historiografia recent emmarca els canvis dels segles XI i XII combinant i evolucionant continuïtats manllevades dels segles precedents (Constance Brittain BOUCHARD. *Those of My Blood. Constructing Noble Families in Medieval France*. University of Pennsylvania Press, Filadèlfia 2001).
- [246] Lluís TO. *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona 1997, p. 217-245.
- [247] Ben conscientment, la memòria, com una de les tres potències de l'ésser humà –«*intellectus, ratio et memoria*» (Yale Beinecke Library, ms. 189, f. 11r)–, s'allargassa per afermar-lo en el vincle i la solidaritat del propi llinatge específic (Flocel SABATÉ. *Identity, Memory and History*, en premsa).
- [248] José Enrique RUIZ-DOMÉNEC. *La memoria de los feudales*. Argot, Barcelona 1984.
- [249] Flocel SABATÉ. «Las tierras nuevas en los condados del nordeste peninsular (siglos X-XII)». *Studia Historica. Historia Medieval*, núm. 23, Salamanca 2005, p. 152-157.

NOTA BIOGRÀFICA

Catedràtic d'Història Medieval de la Universitat de Lleida, on dirigeix el Grup de Recerca Consolidat en Estudis Medievals: Espai, Poder i Cultura, el Centre de Valorització i Dinamització del Patrimoni Cultural i l'Institut de Recerca Identitat i Societats. Ha estat professor invitat a les Universitats París-I, Poitiers, Tuscia, Yale, Autònoma de Mèxic i a l'École Normale Supérieure Lettres et Sciences Humaines (Lió). Entre les seves obres destaquen: *L'expansió territorial de Catalunya (Segles IX-XII)* (Lleida, 1996), *El territori de la Catalunya medieval* (Barcelona, 1997), *El sometent a la Catalunya medieval* (Barcelona, 2007), *La feudalización de la sociedad catalana* (Granada, 2007) i *The Death Penalty in late medieval Catalonia* (en premsa).